

«Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε...»

Σὲ στιγμὲς πολιτικῆς ἀβεβαιότητος καὶ προσωπικῶν ἀναζητήσεων, τὸ νὰ προστρέχεις στὸν Διονύσιο Σολωμό, ὡς ἐνδόμυχο καταφύγιο ἀλλὰ καὶ ὀρμητήριο γιὰ ἀνάταση ζωῆς καὶ πνευματικῆς διορατικότητος, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ συνήθεια καὶ τὴν θεωρεῖς ὡς ἐσωτερικὴ παρόρμηση πρὸς τὸν ποιητὴ· ἀπλώνεις τὸ χέρι σου καὶ παίρνεις τὸ βιβλίον, σὲ στιγμὲς διαλογισμοῦ καὶ ἐνδοσκοπήσεως, τότε, ἀνοίγοντάς το, βλέπεις ὅτι, διαβάζοντας ἢ ἀπαγγέλοντας μᾶλλον λίγες στροφές ἔστω, ξαλαφρώνεις ἀρκετὰ ἀπ' τὴν πίεση τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, τῶν ὅποιων ἡμερῶν, ἀπ' τὸ βάρος τους μέσα σου. Τὸ ἔχει κάνει τόσες φορές αὐτό, ὥστε δὲν γίνεται πλέον συνειδητὰ, παρὰ αὐθόρμητὰ, «ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ Σολωμοῦ», σκέπτεσαι, καὶ ἔχει ἔρθει πράγματι κάθε φορά, ὅπως διαπιστώνεις ἐκ τῶν ὑστέρων...

Ἔτσι κύλησαν τὰ χρόνια καὶ οἱ προσωπικὲς ἐνδοσκοπήσεις, μὲ τὸν ἐθνικὸ ποιητὴ δίπλα σου καὶ τοὺς στίχους του τονωτικὲς ἐνέσεις, ἀπ' τὸν «Ὑμνο εἰς τὴν ἐλευθερίαν», «Εἰς τὸν Μάρκο Μπότσαρη», στοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους», στὴν «Καταστροφή τῶν Ψαρῶν», στὸν «Λάμπρο» καὶ στὸν «Κρητικόν», στὰ λυρικά του, στὰ πεζά του, «Ὁ Διάλογος», «Ἡ γυναῖκα τῆς Ζάκυθος». Μὲ τὸν καιρὸ ἀντιλήφθηκες ἢ μᾶλλον χώνεψες μέσα σου, ὅτι ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἦταν γιὰ σένα κάτι παραπάνω ἀπ' τὸν γενάρχη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας· ἔγινε σταδιακὰ ὅτι εἶναι ὁ Ὅμηρος γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ γραμματεία, γιὰ τὸ γένος· εὐκόλα περνοῦσες ἀπ' τὸν ἕναν στὸν ἄλλο, σὲ μετάφραση στὴν ἀρχὴ γιὰ τὸν τυφλὸ ποιητὴ, στὸ πρωτότυπο πολὺ γρήγορα, ἔτσι ἐπειδὴ αἰσθανόσουν ὅτι ἔχανες ἀπ' τὴν μετάπλασή του μεγάλο μέρος τῆς ἐπικοινωνίας σου μαζί του.

Οἱ ἀναζητήσεις στὸν Σολωμὸ ἔγιναν ἕξις, δευτέρα φύσις, ὅπως τὸ περπάτημά σου· μὲ τὰ χρόνια συμπληρώθηκαν μὲ τίς διερευνήσεις σου στὴν κλασικὴ μας γραμματεία, ἀλλὰ καὶ στὴν βυζαντινὴ, στὴ δραματικὴ ποίηση, στὴν λυρικὴ καὶ ἐπικὴ, στὴ μουσικὴ ἀρμονία, στὴν φιλοσοφία, στὴν ἱστορία, ἀλλὰ πάντοτε οἱ δύο γενάρχεις ἔχουν τὸ προβάδισμα, ἀρχίζεις μ' αὐτοὺς καὶ τελειώνεις σ' αὐτοὺς· σταδιακὰ διαπίστωσες τὰ συγκοινωνοῦντα δοχεῖα μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων

ποιητῶν, ὄχι τόσο ἐμφανῆ στὴν ἀρχή, ἀλλὰ ὀλοζώντανα στὴ συνέχεια, ἂν καὶ διατηροῦσες τὶς ἀποστάσεις σου ἀπ' τὶς φιλολογικὲς μέλετες. Τὸ πρακτικὸ Γυμνάσιο εἶχε ἀφήσει βαθειὰ τὰ ἴχνη του μέσα σου καὶ εἶχε ὀριοθετήσῃ γιὰ μακρὰ περίοδο τὴν πορεία σου· ἦσαν γέννημα καὶ θρέμμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μὲ κυρίαρχη τὴν ἰδέα τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅπως πλημμύριζε τὴν Ἑλλάδα τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες· ἀλλὰ ὁ Σολωμὸς δὲν ἔφευγε ἀπ' τὸ προσκεφάλι σου, σὰν χᾶδι, «...καὶ ἀπὸ κεῖ κινημένο ἀργοφυσσοῦσε/ τόσο γλυκὸ στὸ πρόσωπο τ' ἀέρι...».

Ἀπέναντι στὴν γυμνασιακὴ ἐκπαίδευση –ἂν καὶ οἱ τότε λιτοδαίτοι καὶ ἰσχνὰ ἀμειβόμενοι καθηγητὲς ἔδιδαν τὸν ἑαυτό τους μὲ ὅσα γνώριζαν, χωρὶς ἔστω καὶ τυπικὲς αἴθουσες διδασκαλίας, χωρὶς βιβλία, μὲ ἕκατὸ περίπου μαθητὲς στὴν τάξη– ὑπῆρξε ἀντίβαρο ἢ δημοτικὴ μουσικὴ παράδοση τῶν παιδικῶν σου χρόνων· παραμένει καταγεγραμμένη ἀνεξίτηλα μέσα σου ἀπ' τὴν δεκαετία τοῦ '40, ἐλάχιστα ἀπ' τὴν κατοχή, περισσότερα ἀπ' τὸ δεύτερο ἀντάρτικο· οἱ μουσικὲς καταγραφὲς ἦταν ἀπ' τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς ὁποίας μορφῆς, ἐπικά, λυρικά, μοιρολόγια, θρηνοὶ πάμπολλοι, αὐτὰ διαμόρφωσαν τὴν αἴσθησή σου τῆς μουσικῆς σου ἀρμονίας, ὅπως τὰ ἄκουγες στὶς οἰκογενειακὲς συναθροίσεις, στὶς γιορτὲς καὶ στὰ πανηγύρια, ἂν γίνονταν ποτὲ κανένα· τὰ ἴδια στὶς κηδεῖες, χωρὶς παπᾶ οἱ περισσότερες, στὰ μνημόσυνα, στὰ μοιρολόγια ἀπ' τὶς χῆρες στὴν μπουγάδα ἢ στὸν ἀργαλειὸ μετροῦν βαθειὰ στὴν μνήμη σου... Ὁ πλοῦτος τους, τὸ ἀναλογίζεσαι συνέχεια, εἶναι ἀνεξάντλητος καὶ παραμένει τὸ μεγάλο νάμα τῆς ζωῆς σου.

Ἡ συνεισφορὰ τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ καὶ τῆς δημοτικῆς μουσικῆς παραδόσεώς μας στὸν νεώτερο Ἑλληνισμὸ ἔχει ἀποβεῖ στὴν πράξη ἢ πιὸ γνήσια συνέχεια τῆς προσφορᾶς τοῦ Ὀμήρου στὴν διαμόρφωση τῆς ὄντοτης ὀλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν παιδευσή του, στὸν πολιτισμὸ του· τὴν προσφορὰ τοῦ Ὀμήρου τὴν ἀναγνώρισε ἀπ' τὸν πέμπτο αἰῶνα ἤδη ὁ Αἰσχύλος: «ὅς τὰς αὐτοῦ τραγωδίας τεμάχη εἶναι ἔλεγεν τῶν Ὀμήρου μεγάλων δείπνων»¹. «τοῦ καλοῦ καὶ λαμπροῦ Αἰσχύλου», γράφει ὁ Ἀθηναῖος, γραμματικὸς τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, γεννηθεὶς εἰς Ναύκρατιν τῆς Αἰγύπτου· ψίχουλα ἀπ' τοὺς μεγάλους δείπνους τοῦ Ὀμήρου εἶναι οἱ τραγωδίαι του, ὁμολογεῖ ὁ Μαραθωνομάχος καὶ Σαλαμινομάχος τραγικὸς ποιητὴς καὶ ἐνεργὸς πολίτης τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Ὁ Αἰσχύλος

---

¹ Ἀθηναῖος, «Δειπνοσοφισταί», βιβλ. Η', κεφ. 347ε.

καταξιώνει τὸν ρόλο τοῦ Ὀμήρου, διότι σὲ ὁλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἀδιαλείπτως, ἀπ' τὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ μέχρι τὴν ἐπανάσταση, ἢ παιδευσίς, ἢ παιδεία τῶν Ἑλληνοπαίδων, ἄρχιζε ἀπ' τὸν Ὀμηρο στὴν Δημοτικὴ ἐκπαίδευση καὶ ὁλοκληρωνόταν μὲ τὸν Ὀμηρο στὴν Ἀνωτάτη· δύσκολα βρίσκεται ἄλλωστε ἀρχαιοελληνικὸ κείμενο -ἢ καὶ μεσαιωνικὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ- χωρὶς ἀναφορὰ στὸν Ὀμηρο. Τὴν σημασίαν τῆς συνεισφορᾶς του τὴν περιγράφει, «εἰς τὰς Παρεκβολὰς του εἰς τὸν Ὀμηρον», ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, χίλια πεντακόσια χρόνια περὶπου μετὰ, ἀλλὰ πολὺ πῖο ἐμπεριστατωμένα· γράφει ὁ μέγας ἑλληνιστὴς καὶ κορυφαῖος ὁμηριστὴς: «οὐδεὶς γοῦν... παρῆλθε τὴν Ὀμηρικὴν σκηνὴν ἀξεναγώγητος, ἀλλὰ πάντες παρ' αὐτῷ κατέλυσαν, οἱ μὲν ὡς καὶ διάγειν παρ' αὐτῷ μέχρι τέλους καὶ τῶν αὐτοῦ συσσιτίων ἀποτρέφεσθαι, οἱ δὲ ὥστε χρεῖαν ἀποπλῆσαι τινὰ καὶ συνεισενεγκεῖν ἐξ αὐτοῦ τῷ λόγῳ τι χρήσιμον... γέμουσα δὲ μυρίων ὧν ἂν τις εἴποι καλῶν, φιλοσοφίας, ῥητορείας, στρατηγικῆς εὐτεχνίας, διδασκαλίας τῆς περὶ τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, τεχνῶν ὅλων παντοίων καὶ ἐπιστημῶν»². Στὸ ἐνδιάμεσο τῶν δύο ἀποσπασμάτων ἔχει ἀναφέρει, τὸ ποιοὶ συχνάζουν εἰς τὴν Ὀμηρικὴν σκηνὴν, φιλόσοφοι, ῥήτορες, γραμματικοί, ποιηταί, γεωγράφοι καὶ ἀσκληπιάδες, ὅλοι κατὰ βραχεῖαν ἔκφρασιν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κοινωνίας. Ἀπ' τὸν Ὀμηρο ἀντλοῦσαν γὰρ τὴν διαμόρφωση τοῦ ἠθους των καὶ τῶν ἀρετῶν των, ἀλλὰ καὶ εἶχαν τὴν ἄνεση τοῦ νὰ διαγνώσουν τὴν κακίαν καὶ τὴν δολιότητα στὸ περιβάλλον τους. Κανεὶς λοιπὸν... δὲν πέρασε ἀπ' τὴν Ὀμηρικὴ σκηνὴ χωρὶς ὑποδοχὴ καὶ περιποίηση, ἀλλὰ ὅλοι κατέλυσαν στὴν σκηνὴν του, οἱ μὲν καὶ διαμόρφωσαν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους μέχρι τὸ τέλος τῆς τρεφόμενοι ἀπ' τὴν πνευματικὴν του προσφορά, οἱ δὲ γὰρ νὰ ἱκανοποιήσουν κάποια ἀνάγκη τους καὶ νὰ ἀποκομίσουν γι' αὐτὸ τὸν λόγο κάτι χρήσιμο ἀπὸ αὐτὴν... γεμάτη εἶναι ἡ σκηνὴν του μὲ μύρια καλά, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ῥητορείας, τῆς στρατηγικῆς τέχνης, τῆς διδασκαλίας γὰρ τὶς ἠθικὲς ἀρετές, καὶ κάθε μορφῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης.

---

² Εὐσταθίου, Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, «Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα, 1,10-12, 23-25.

Ἡ σύνδεση μὲ τὴν ὁμηρικὴ παράδοση στὴν καθημερινότητα τῶν ἀπλῶν Ἑλλήνων στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἢ μᾶλλον ἀπ' τὴν μεσαιωνικὴ ἐποχὴ, διότι στὴν ἀλεξανδρινὴ εἶναι αὐτονόητη, γίνεται πρωτίστως μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, μὲ τὸν πολιτικὸ στίχο, πέραν τῆς προφορικῆς παραδόσεως γιὰ τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς θεοὺς τῶν Ἑλλήνων· ἡ τελευταία παραμένει ὀλοζώντανη κι ἀπ' τὰ ὀνόματα στὰ παιδιὰ μας· οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν θυμᾶται, πότε ἄκουσε γιὰ πρώτη φορὰ γιὰ τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ἔκτορα, τὸν Δία καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, τὴν Ἥραν, τὴν Ἀθηνᾶ ἢ τὴν Ἀφροδίτη, πηγάζουν μέσα μας μαζί μὲ τὶς πρῶτες λέξεις, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα τῶν προγόνων μας, Σωκράτης, Περικλῆς, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Ἀλέξανδρος, εἶναι γύρω μας ὡς ἰδανικὰ τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ ὡς καθημερινότητα στὸν διπλανό μας.

Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἶναι γέννημα καὶ θρέμμα τῆς δημοτικῆς παραδόσεως· ἄρχισε μὲ τὴν δημοτικὴ μουσικὴ τῆς Ζακύνθου ἀπ' τὰ παιδικὰ του χρόνια, μὲ τοὺς λυράρηδες καὶ τὶς γιορτὲς στὸ ὑπηρετικὸ σπιτικὸ στὴν ἀρχὴ τῆς μάνας του, στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ πατέρα του ἀπὸ τεσσάρων ἐτῶν, καὶ συνέχισε μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπ' τὴν Ἰταλία ὡς ἐνεργὸ μέλος τῆς κοινωνίας τῆς νήσου· στὴν περίοδο αὐτὴ ἔγιναν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς δημοτικῆς ποιήσεως τὰ ποιήματά του, σατιρικὰ ἢ λυρικὰ στὴν ἀρχὴ, διότι τὴν ἴδια μέρα οἱ λυράρηδες τὰ μετέγραφαν σὲ καντάδα καὶ τὰ τραγουδοῦσαν, στὴν πατρίδα του, στὰ ὑπόλοιπα νησιὰ καὶ στὴν σκλαβωμένη Ἑλλάδα. Ἐγραφε καὶ στὰ ἰταλικά, ἀλλὰ στὰ ἑλληνικὰ ποιήματα καὶ τραγοῦδια ἐκφραζόταν καλύτερα, ἔδιδε τὸν ἑαυτό του. Εἶχε μελετήσει τὴν δημοτικὴ ποίηση, ὅλων τῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ ὡς προφορικὴ παράδοση, ὅπως ἔφθαναν στὴν Ζάκυνθο, μαζί μὲ τὴν Κέρκυρα τὰ ἐλεύθερα κέντρα ἑλληνικῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς, καὶ θεωρητικὰ ὅπωςδὴποτε· ἄλλωστε εἶχε γνωρίσει τὰ λυρικὰ τοῦ Ἀθανασίου Χριστόπουλου, ἢ καὶ τὸν ἴδιο προσωπικά, ὅταν διέμεινε ὁ νέος Ἀνακρέων καὶ μέγας διδάσκαλος τοῦ γένους στὴν πόλη του.

Εἶχε ἐντρυφήσει καὶ στὴν σημασία τοῦ πολιτικοῦ στίχου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς³, μᾶλλον στὴν Κέρκυρα, στὴν προσοδία, στὴν μουσικὴ ἀρμονία τοῦ λόγου, ἀκόμη καὶ ἀπ' τὸν Εὐστάθιο· ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος ἐπίσης ἀναγνωρίζει τὴν σημασία ποὺ ἔχει ὁ πολιτικὸς στίχος καὶ γράφει, «μετέφρασα τὴν Ἀ Ἰλιάδα μὲ τοὺς ἀνομοιοκατάληκτους τροχαϊκοὺς τοῦ Αἰσχύλου... Τέτοιους

³ Ἰακώβου Πολυλά, «Ἄπαντα», Διονυσίου Σολωμοῦ, σελ. 657, ἔκδοση, ΟΕΣΒ, Ἀθῆναι, 1977.

πολλούς ὁ Αἰσχύλος εἰς τοὺς Πέρσας μεταχειρίζεται. Εἶναι δὲ αὐτοὶ οἱ δεκαπεντασύλλαβοί μας, οἱ λεγόμενοι πολιτικοί. Καθώς:

Ὡ βαθυζώνων ἄνασσα, Περσίδων ὑπερτάτη,
μητέρα, ἢ Ξέρξου γηραιά, χαῖρε, Δαρείου γύναι⁴.

Ἄνασσα πλουμιστόζωνη καὶ πρώτη τῶν Περσίδων,
μητέρα τοῦ Ξέρξη γηραιά, χαῖρε, γυναῖκα τοῦ Δαρείου.

Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ πολιτικοῦ στίχου στὸ Τρίτο Σχεδιάσμα τῶν Ἐλεύθερων Πολιορκημένων ἀποδεικνύει τὴν μακρὰ τριβὴ τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὶς ρίζες τῆς δημοτικῆς ποιήσεως, ἀλλὰ περισσότερο τὴν πίστη του, ὅτι αὐτὲς συμβάλλουν στὴν ἀνάταση τοῦ γένους· βαθειὲς εἶναι οἱ ρίζες τοῦ πολιτικοῦ στίχου, καὶ εἶναι γνωστὲς σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πορεία τῆς δημοτικῆς μας ποιήσεως. «Τούτους δὲ τοὺς δημοτικούς στίχους ὠνόμασαν καὶ *λογοειδεῖς* (ὡς ὁμοιοτάτους μὲ τὸν πεζὸν λόγον...)· συνηθέστερον δὲ τοὺς ὠνόμασαν *πολιτικούς*, ὡς ἐκ πολιτικῶν (καθὼς εἶπεν ὁ Ἄλικαρνασσεὺς) ὀνομάτων, ἤτοι τῆς κοινῶς εἰς ὅλους τοὺς πολίτας, ἢ ἐγχωρίους, συνειθισμένης γλώσσης καὶ προσωδίας· καὶ τὰ πάνδημα δὲ τῆς γλώσσης ἄσματα καὶ τραγούδια εἰς τούτους τοὺς στίχους ἐτόνιζον οἱ δημῶδεις ἀοιδοί»⁵. Τὰ περισσότερα δημοτικὰ τραγούδια εἶναι γραμμένα σὲ πολιτικούς στίχους, ἀνομοιοκατάληκτους, «Ἀνίκητα λιοντάρια, Ὀλύμπου παληκάρια», προσθέτει ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ἢ τὸ «Βασίλη κάτσε φρόνιμα νὰ γένης νοικοκύρης», ἐνῶ σὲ ὁμοιοκατάληκτους εἶναι γραμμένος ὁ «Ἐρωτόκριτος» τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, κατὰ τὸν Χριστόπουλο, ὡς μιμητῆς τῆς ἰταλικῆς στιχουργικῆς, μὲ ρίζες ἀπ' τὴν ἀραβικὴ, στοὺς Ἰσπανοὺς, στοὺς Φράγκους καὶ στοὺς Ἰταλοὺς κι ἀπὸ κεῖ στοὺς Ἕλληνας, κατὰ σειρά, προσθέτει.

Ὁ Πολυλᾶς ἀναφέρεται στὸν Εὐστάθιο, μὲ σαφῆ τρόπο κι ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὸν εἶχαν μελετήσει, μᾶλλον στὸ ἀπόσπασμα: «καὶ οἱ δημοτικοὶ στίχοι οἱ τὸ παλαιὸν μὲν τροχαϊκῶς ποδιζόμενοι, καθὰ καὶ Αἰσχύλος ἐν Πέρσαις δηλοῖ, ἄρτι δὲ πολιτικοὶ ὀνομαζόμενοι»⁶. στὴν ἐποχὴ του δηλαδή ἢ λίγο πρὶν κατὰ τὴν ἐκδοχὴ του

⁴ Αθ. Χριστόπουλου, «Ἄπαντα», σελ. 553-554, Αθήνα 1969, Αἰσχύλου, «Πέρσαι», στ. 155-156· τηρήθηκε ἡ γραφὴ τοῦ Χριστόπουλου, διότι ἡ δόκιμη εἶναι, «Ὡ βαθυζώνων ἄνασσα Περσίδων ὑπερτάτη,/ μητέρα ἢ Ξέρξου γηραιά, χαῖρε, Δαρείου γύναι».

⁵ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, «Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», Ἐν Πετροπόλει, αἰωλ, σελ. 663.

⁶ Εὐσταθίου, ὁ. ἀ. 1, 11, 35-36.

είχαν αρχίσει να ονομάζονται πολιτικοί στίχοι· έθεωρούντο ως συνέχεια του δεκαπεντασυλλάβου των όμηρικῶν έπων, ένῳ έμφανίσθηκαν και οι παραλογές της δημώδους ποιήσεως άπ' την αρχαιοελληνική στην καθομιλούμενη της νεωτέρας έποχῆς, με τις έκφράσεις της στις διαλέκτους και περισσότερο στην αιολοδωρική, αλλά και σε έναρμόνιο γένος της μουσικής οι περισσότεροι, επειδή έτσι καλύτερα άποτυπώνεται στην μνήμη του άκροατού· ο Αρχιεπίσκοπος δέν αναφέρθηκε, στις παραδόσεις του στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινουπόλεως, στον Διονύσιο Άλικαρνασσέα, μάλλον εκ παραδρομῆς.

Ο γραμματικός όμως της έποχῆς του Αύγουστου -με διαμονή στη Ρώμη, όπου έζησε 38 χρόνια ολόκληρα μέχρι τον θάνατόν του, τὸ 8 μ.Χ., και έγραψε «Ρωμαϊκήν αρχαιολογίαν», αλλά και τὸ «Περὶ συνθέσεως όνομάτων», στο όποιο επιχειρεῖ την πρώτη μάλλον άνάλυση του πολιτικοῦ στίχου, όπως αναφέρει ο Κωνσταντῖνος Οικονόμος ο έξ Οικονόμων-, καταγράφει την προσέγγισή του ως διάχυτη στην έποχή του. «Εγὼ του λόγου τὸν μὲν ιδιώτην έπιστάμενος όντα, τὸν άδολέσχην λέγω και φλύαρον, τὸν δὲ πολιτικόν, έν ῶ τὸ πολὺ κατεσκευασμένον έστι και έντεχνον, ότι μὲν αν τῶν ποιημάτων όμοιον εύρίσκω τῷ φλυάρῳ και άδολέσχῃ, γέλωτος άξιον τίθεμαι, ότι δ' αν τῷ κατεσκευασμένῳ και έντέχνῳ, ζήλου και σπουδῆς έπιτήδειον τυγχάνειν οίομαι»⁷. εῖναι σαφῆς ο γραμματικός της Ρώμης, όπου ύπηρετοῦσε τὸν Ρούφον Μελίτιον, και μάς αφήνει σπουδαία παρακαταθήκη: Έγὼ κάνω σαφῆ διάκριση μεταξύ του ιδιώτου, του φλυάρου και του άδολέσχου, και του πολιτικοῦ, στον όποιον ύπάρχει ή πολλή προετομασία και ή έντεχη σύνθεση, ένῳ εῖναι άξια γέλωτος τὰ ποιήματα του πρώτου, δέν πείθουν κανέναν, αλλά τὰ έντεχνα του πολιτικοῦ λόγου ή στίχου, κερδίζουν τὸν ζήλο τῶν άκροατῶν και θεωρούνται κατάλληλα για σπουδή και μελέτη· φυσικά, όταν λέει πολιτικό λόγο, δέν έννοεῖ την ίσηγορία, αυτή δέν ύπῆρχε στην έποχή του στη Ρώμη και στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, παρὰ τὸν λόγο που συντηροῦσε τὸ ελεύθερο ήθος τῶν ανθρώπων, αλλά και τὸν ελεύθερο λόγο στις κοινότητες όπωςδήποτε και στα ψηλά βουνά, όπου κατέφευγαν, όσοι δέν άνέχονταν την δουλεία. Αυτό έννοεῖ.

Προηγουμένως κάνει σαφέστατη διάκριση μεταξύ τῶν εύγενῶν και άγεννῶν μέτρων της ποιήσεως, δηλαδή του άλλου ήθους του ανθρώπου, αναλόγως προς τὸν ρυθμὸ της μουσικής: «Μηδεῖς δὲ ύπολαμβανέτω με άγνοεῖν ότι κακία ποιήματος ή καλουμένη λογοείδεια δοκεῖ τις εῖναι, μηδὲ καταγιγνωσκέτω μου ταύτην την άμάθιαν ως άρα εγὼ κακίαν τινα έν άρεταῖς τάττω ποιημάτων ή λόγων. ως δὲ άξιῶ

---

⁷ Διονυσίου Άλικαρνασσέως, «Περὶ συνθέσεως όνομάτων», κεφ. κοτ., παρ. ζ', μετάφραση δική μου.

διαριεῖν κὰν τούτοις τὰ σπουδαῖα ἀπὸ τῶν μηδενὸς ἀξίων, ἀκούσας μαθέτω»⁸. Εἶναι ἀπόλυτος στὴν ἀξιολόγησή του ὁ Διονύσιος ὁ Ἄλικαρνασσεύς· φαίνεται καθαρὰ ὅτι στὴν ἐποχὴ του ἦταν ἀντικείμενο μελέτης τὸ θέμα τοῦ πολιτικοῦ στίχου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν λογοειδῆ, ὁ ὁποῖος κατέκλυζε τὶς μεγάλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἂν καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ φαινομένου ἐκφεύγει τῆς μελέτης μας. Οὐδεὶς δὲν πρέπει νὰ νομίζει ὅτι ἀγνοῶ τὴν κακὴ ποίηση τῶν καλουμένων λογοειδῶν στίχων, οὔτε νὰ μοῦ καταλογίσει αὐτὴν τὴν ἀμάθια, ὅτι ἐγὼ ἐντάσσω τὶς ἀρετὲς τῶν ποιημάτων ἢ τῶν λόγων σὲ κάποια κακὴ ποίηση· ὅπως δὲ ἰσχυρίζομαι διαχωρίζω τὰ καλὰ ποιήματα ἀπ' τὰ ἀνάξια ἐντελῶς, ἅς τὸ γνωρίζει ὅποιος τὸ ἀκούει. Ἐνισχύει τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἦταν ἀντικείμενο εὐρείας συζητήσεως τὸ θέμα τοῦ πολιτικοῦ στίχου, ἢ μᾶλλον καλύτερα τοῦ ἐλευθέρου πολιτικοῦ ἤθους στὴν ἐποχὴ του, τὸ ὁποῖο καὶ ἐξέφραζε ὁ ἀνομοικατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν λογοειδῆ· τὸ ἀσκοῦσε καὶ ὁ ἴδιος θέλει νὰ μᾶς πεῖ, ἕνας ἀπ' τοὺς μεγάλους γλωσσολόγους τῆς ἱστορίας, παρ' ὅλο ὅτι ἦταν ὑποτακτικὸς στὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία, καὶ ὅτι ἴσως πολλοὶ τοῦ καταλόγιζαν τὶς ἀπολαυὲς του, ἠθικὲς καὶ ὑλικές, ἀπ' τὴν θέση του ὡς ἀυλικοῦ στοὺς Ρωμαίους ἄρχοντες. Τὴν ἀγωνία του ὅμως, τοῦ νὰ ἀποδείξει ὅτι διατηρεῖ τὸ ἐλεύθερο ἦθος του, ἀποπνέουν οἱ ἀναφορὲς του...

---

⁸ Αὐτόθι, κεφ. 26, παρ. στ, μετάφραση δική μου.

3

Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀρμονία τῶν πολιτικῶν στίχων, τῶν ρυθμῶν τους, μᾶς ἐνδιαφέρει γιὰ ἓνα πρᾶγμα πρωτίστως, γιατί συνδέεται μὲ τὴν βαθειὰ μελέτη τῆς δημοτικῆς ποιήσεως ἀπ' τὸν ἐθνικό μας ποιητὴ· τὸ ὑπογραμμίζει χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος: «Χαίρομαι νὰ παίρνονται γιὰ ξεκίνημα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἤθελα ὅμως ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία της κι ὄχι τὴν μορφήν, μ' ἐννοεῖς; Καὶ ὅσον διὰ τὴν ποίησιν πρόσεχε καλά, Τζώρτζη μου, ὅτι καλὸ εἶναι βέβαια νὰ θεμελιώνεται κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ τραγούδια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καλὸ νὰ σταματᾷ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατακόρυφα. Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὲς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά. Ἄν εἴμεθα μαζί, θὰ ὠμιλοῦσα, πιστεύω, καθαρώτερα»⁹.

Τὴν παιδείουσὴν του στὸ δημοτικὸ τραγούδι ἐξομολογεῖται ὁ Διονύσιος Σολωμός, στὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν φίλον του Γεώργιον Τερτσέτη· εἶναι προσεκτικὰ ζυγισμένες οἱ λέξεις του, ὅπως εἶναι καὶ τὸ μέτρο στὰ ποιήματά του. Γνωρίζει, ὅτι τὸ δημοτικὸ τραγούδι διαμορφώνει τὸ ἦθος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν -ὅπως ἦταν οἱ κλέφτες-, ἀλλὰ καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ αὐτούς, ἀμοιβαία εἶναι ἡ ῥοή· αὐτὸ ἐννοεῖ μὲ τὴν φράση, «ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία της κι ὄχι τὴν μορφήν», καὶ τὸ ὑπογραμμίζει μάλιστα αὐτὸ μὲ ἔμφαση, «μ' ἐννοεῖς;», ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι πολλοὶ ἔπαιρναν τὸν τύπο της, τὸ 1833, ὅταν ἔγραψε τὴν ἐπιστολήν. Ἔστω κι ἂν δὲν εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἡ δημοτικὴ ποίησι ἀπ' τὸ ἐπίσημο ἑλληνικὸ κράτος, οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους τὴν χρησιμοποιοῦσαν ἔπαιρναν τὴν μορφήν της, διότι δὲν εἶχαν τὴν δύναμη ἢ τὴν ζωντανὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν ρίζην της, νὰ ὑψωθοῦν κατακόρυφα, σταματοῦσαν στὸν τύπο της· τὸ ἐπεξηγεῖ μάλιστα πολὺ χαρακτηριστικὰ: «ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὲς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα»· τὴν ζωὴν τους, τὴν ιδέαν τους, τὰ αἰσθήματά τους παράσταναν οἱ κλέφτες, κυνηγημένοι πάνω στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στίς σπηλιές, ὅποτε δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο στὸν καθένα ἀπ' τὸ γραφεῖο καὶ τὴν ζεστασιά τοῦ σπιτιοῦ του νὰ ἐκπηγάσουν ἀπὸ μέσα του, ἢ ἴδια ζωὴ, οἱ ἴδιες ιδέες, τὰ ἴδια αἰσθήματα μὲ ἐκείνους. Καὶ κάνει τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, «τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς

⁹ Δ. Σολωμοῦ, «Ἄπαντα», ὅ. ἀ., σελ. 547-548, ἐπιστολὴ πρὸς Γεώργιον Τερτσέτη, 1η Ἰουνίου 1833.

διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά», δίδει ἐθνική διάσταση στήν χρήση τῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Ὅποιος δὲν ἔχει αὐτὸν τὸν θησαυρὸ μέσα του ἀτομικά, εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν ἐκφράσει ἐθνικά, καὶ θὰ τὰ ἐξηγοῦσε καθαρώτερα αὐτὰ σὲ προφορική συνομιλία τους. Καλύτερη περιγραφή τῆς στάσεώς του δύσκολα δίδεται.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος γράφει στήν δημοτικὴ, καὶ μάλιστα καθαρὰ στήν αἰολοδωρικὴ, τῆς ὁποίας ἔχει μελετήσει καὶ γράψει, πρῶτος αὐτός, τὴν γραμματικὴ καὶ τὸ συντακτικὸ τῆς, ἀποδεικνύοντας ὅτι μία καὶ ἐνιαία εἶναι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα· ὑπάρχει ὅμως μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο, ἀκόμη καὶ στὰ λυρικά τους. Ὁ Σολωμὸς γράφει τὰ ποιήματά του, τὰ ὁποῖα τὴν ἴδια μέρα μεταφέρουν σὲ τραγούδια οἱ κανταδόροι στοὺς Ζακυνθινούς κι ἀπὸ κεῖ περνᾶνε στήν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴν ἐπαναστατημένη, καὶ γίνονται ἀποδεκτὰ στήν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀγωνιστῶν, κι ὄχι μόνο ὁ «Ὑμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν»· ὁ νέος Ἀνακρέων τὰ τραγουδάει ὁ ἴδιος τὰ λυρικά του, μὲ τὸν ταμπουρᾶ του καὶ τὴν λύρα του, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ἀλλὰ δὲν ἔγιναν πολὺ γνωστὰ στὸν ἀπλὸ κόσμον τῆς ἐποχῆς του, ἀκόμη οὔτε καὶ στήν ἰδιαίτερη πατρίδα του στήν Καστοριά ἢ στήν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα περισσότερο. Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῶν δύο· ὁ καμινάρης καὶ λογοθέτης ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων εἶναι βαθὺς μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς, μᾶλλον πολὺ καλύτερα ἀπ' τὸν ἐθνικὸ μας ποιητὴ, ἀλλὰ ὕστερεῖ στήν ζωντανὴ καὶ συνεχῆ ἐπικοινωνία του μὲ τὴν δημοτικὴ ποίηση, μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμον τῆς ἐποχῆς του· ὁ κόσμος αὐτὸς ἔφερε τὸ μεγάλο βᾶρος τῆς ἐπαναστάσεως σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ κυρίως σὲ ὅσες ρίζωσε αὐτὴ καὶ εἶχε συνέχεια.

Ἡ διαφορὰ τους στὸ σημεῖο αὐτὸ καθορίζει τὴν ὅλη στάση τους· ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος ἦρθε στήν Ἀθήνα τὸ 1836, ἔγινε δεκτὸς μὲ ἐνθουσιασμὸ στοὺς κοσμικοὺς καὶ λογοτεχνικοὺς κύκλους –παρὰ τὴν δημοτικὴ του γλῶσσα– καὶ μὲ πολλὰ ἐγκώμια, ἀλλὰ ἔμεινε μερικὸς μῆνες καὶ ἀποχώρησε· οὔτε ὁ Ἰωάννης Καρατζᾶς, ὁ παλιὸς αὐθέντης του, δὲν μπόρεσε νὰ τὸν κρατήσει. Ἐπέστρεψε, ἢ μᾶλλον ἀποτραβήχθηκε, στὸ Βουκουρέστι κι ἐκεῖ «ἐγίνετο στερεώτατος κατὰ τὴν ἔνωσιν μὲ τὴν νεόνυμφὴν του Φειδῶ»¹⁰. Πέθανε ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, ἄγνωστος σχεδὸν ἐντελῶς· δὲν μπόρεσε ἢ δὲν θέλησε νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμον, ἴσως γιὰτὶ οἱ ἀγωνιστὲς τῆς ἐπαναστάσεως ἦταν ὅλοι τους παραγκωνισμένοι καὶ ἡ

---

¹⁰ Ἀθ. Χριστοπούλου, ὁ, ἀ., «Βίος Χριστοπούλου» σελ. 141.

γλῶσσα τους στὸ περιθώριο, ὅπως καὶ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, ἴσως γιὰτὶ μέτρησε ἢ ἀπόστασή του ἀπ' τὴν ζωντανὴ δημοτικὴ παράδοση, ἴσως...

Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς δὲν ἦρθε ποτὲ στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, παρὰ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ ποιήματός του, ὅπως τὸ μελοποίησε ὁ Νικόλαος Μάντζαρος, ὡς ἔθνικοῦ ὕμνου τῆς χώρας καὶ τὴν παρασημοφόρησή του ἀπ' τὸν βασιλέα Ὁθωνα, μὲ τὸν Χρυσοῦν Σταυρὸν τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Σωτῆρος· μένει μακριὰ ἀπ' τὸ ἐλεύθερο κράτος καὶ τὴν ἐπίσημη γλῶσσα του περισσότερο. Ἡ ἄρνησή του νὰ δεχθεῖ τὸν Ἀλέξανδρο Σοῦτσο, ὅταν πῆγε στὸ σπίτι του στὴν Κέρκυρα καὶ ζήτησε νὰ τὸν δεῖ, ὡς ὁ ποιητὴς Ἀλεξάνδρος Σοῦτσος, ἀπεικονίζει τὴν στάση του, «νὰ τοῦ πῆτε πῶς δὲν ξέρω κανένα Σοῦτσο ποιητὴ». Δὲν ἤθελε οὔτε ἀπλὴ ἐπαφὴ μαζί τους.

Ἐτήρησε τὴν στάση του αὐτὴ παρ' ὅλο, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὅτι εἶχε πολὺ πιὸ βαθιεῖς ρίζες στὴν ἀρχαιοελληνικὴ γραμματεία ἀπ' τοὺς περισσότερους ἐκφραστὲς τοῦ λογιωτατισμοῦ στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα· δὲν καταγράφεται αὐτό, μόνο ἀπ' τὴν μελέτη τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς μελωδίας στὴν ποίησή του, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὶς ἀναφορὲς του στὴν ὁμηρικὴ ποίηση. Γράφει στὸν «Λάμπρο»,

Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε
τῆς αὐγῆς τὸ δροσᾶτο ὕστερο ἀστέρι,
σύγνεφο, καταχνιὰ δὲν ἀπερνοῦσε
τ' οὐρανοῦ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μέρη.¹¹

Στὸν Ὅμηρο διαβάζουμε,

..... πέπτατο δ' αὐγὴ
ἠελίου ὀξεῖα, νέφος δ' οὐ φαίνετο πάσης
γαίης οὐδ' ὀρέων.¹²

... κι ἔπεφτε ἡ φωτεινὴ
ἡ ἡμέρα τοῦ ἥλιου, καὶ συγνεφιά δὲν φαινόταν
στὶς πεδιάδες οὔτε στὰ ὄρη.

Ὁ ἔθνικός μας ποιητὴς, ὅταν ἀκοῦς τοὺς στίχους του καὶ μετὰ τοὺς στίχους τοῦ Ὁμήρου, σοῦ δίδει τὴν αἴσθησή ὅτι συνεχίζει τὸν τυφλὸ πρόγονό του, δὲν νιώθει καμμία διαφορὰ χρόνου, περνάει μέσα σου σὰν ἡ φυσιολογικὴ ροὴ τοῦ λόγου· ἢ

¹¹ Αὐτόθι, "Ὁ Λάμπρος», κεφ. 21, σελ., 368-9.

¹² Ὁμήρου, «Ἰλιάς», ραψωδία P, ἀριστεία Μενελάου, στ. 371-373, μετάφραση, δική μου.

ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι ἄλλη μία ἐπιβεβαίωση τῆς συνεχείας τοῦ ὁμηρικοῦ στίχου στὴν δημοτικὴ ποίηση. Ὅταν ρέει ἀπαλὰ στὴν ἀκοή σου καὶ στὴν αἴσθησή σου ἡ ἀρμονία, ἡ συνέχεια τοῦ πολιτικοῦ στίχου, αὐτὴ μεταφέρεται αὐτομάτως στὴν πρακτικὴ σου καὶ στὸ ἀναπόσπαστο μαζί της ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου· δὲν διαχωρίζονται αὐτά. Ἄλλωστε, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπ' τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεά καὶ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο, ἡ ὀνομασία πολιτικὸς στίχος δόθηκε, διότι ἐμπνέει στὸν ἀκροατὴ κάτι, λιγώτερο ἢ περισσότερο εἶναι ἄλλο θέμα, ἀπ' τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν προγόνων μας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ὁ Σολωμὸς ζοῦσε τὴν ροὴ αὐτῆ, διότι συμμετεῖχε στὸ κλέφτικο τραγοῦδι, ἐνῶ ὁ Χριστόπουλος μελετοῦσε τὸν πολιτικὸ στίχο, μᾶλλον ὅπως οἱ γραμματικοὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Καλλίμαχος, ὁ Διονύσιος ὁ Θράξ, ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμοθρακεὺς, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὁ Λιβάνιος καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ χάραξε τὴν χώρα μας τοὺς δύο σχεδὸν αἰῶνες ἀπ' τὴν παλιγγενεσία· μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμο ἔμεινε ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς, μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι δεμένο ἀναπόσπαστα μαζί του, καὶ τὸ λαϊκὸ δευτερευόντως, ὅπως εἶναι οἱ καντάδες· μὲ τοὺς γραμματικούς πήγανε οἱ καθαρευουσιάνοι καὶ οἱ δημοτικιστές, ἐπειδὴ θεωροῦσαν κατώτερο τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ περιφρονοῦσαν τὸ λαϊκὸ, μέχρι τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες.

Ἀμφότερες οἱ τάσεις, καθαρευουσιάνοι καὶ δημοτικιστές, εἶχαν ἓναν ἀκόμη κοινὸ παρανομαστή, πέραν τῆς ἀποστάσεώς τους ἀπ' τὴν γνήσια ἑλληνικὴ μουσικὴ, τὴν δημοτικὴ καὶ τὴν λαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ· εἶχαν στραμμένο τὸ βλέμμα τους στὴν Εὐρώπη καὶ πουθενὰ ἄλλου, καὶ ὅ,τι ἐρχόταν ἀπὸ ἐκεῖ τὸ ἐκλάμβαναν ὡς Λόγο τοῦ Θεοῦ, μὲ τὴν μετεξέλιξή του σὲ ὀρθὸ λόγο, στὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὴν ἐσχατολογίη του ἀντίληψη. Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ὁμολογεῖ τὴν ἄμεση σύνδεσή του μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμο, ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «ἐγὼ ἔλαβα δούλους ξένους, ἓναν ἀπ' τὴ Μάνη, καὶ τὸν ἐκαταλάβαινα ἐξαίρετα· ἓναν ἀπὸ τὸ Γαστοῦνι, ἓναν ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο, ἓναν ἀπὸ τὴ Χιό, ἓναν ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολι, καὶ τοὺς ἐκαταλάβαινα ἐξαίρετα· ἄκουσα νὰ ὀμιλοῦν ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι, καὶ τὰ λοιπά, καὶ τοὺς ἐκαταλάβαινα τόσο, ὅπου σχεδὸν ἔλεγα πῶς εἶναι ἀπὸ τὸν τόπο μου»¹³. Κι ὅταν παρατηρεῖ ὁ Σοφολογιώτατος, ὅτι «αὐτοὶ ἦταν ἀμαθέστατοι ὅλοι», ἀπαντάει, «Ἦταν καὶ ὁ Χριστόπουλος, ὅπου εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ἀμαθέστατος, γράφει μὲ τὲς λέξεις αὐτῶν». Καὶ στὴν παρατήρηση, «Καὶ

---

¹³ Διονυσίου Σολωμοῦ, ὁ., ἀ., «Διάλογος», σελ. 459.

αὐτὲς οἱ λέξεις...», ἐξανίσταται: «Καὶ αὐτὲς οἱ λέξεις εἶναι οἱ ἴδιες, μὲ τὲς ὁποῖες βρίσκω γραμμὴν τῆ Β ο σ κ ο π ο ὕ λ α, ποίημα ὅπου δὲν εἶναι γυναῖκα νὰ μὴ γνωρίζη, καὶ ἔχει στὴ ράχη του χρόνους διακόσιους. Εἶδαμε τὰ κλέφτικα τυπωμένα καὶ γνωρίζουμε καὶ ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἐπαρατηρήσαμε πὼς δὲν ἔχουν μία λέξι πού νὰ μὴν σφύζεται στὴ Ζάκυνθο». Ἐννοεῖ μᾶλλον τὴν ἔκδοση τοῦ Κλαυδίου Καρόλου Φωριέλ, ὅταν λέει τυπωμένα· τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ δείχνει τὸ πόσο βαθειὰ εἶχε μελετήσῃ τὴν δημοτικὴ γλῶσσα, σὲ ὅλες τὶς διαλέκτους τῆς, καὶ πόσο εἶχε ἐνδιατρίψῃ ἐν τῇ καταγραφῇ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Οἱ καθαρευουσιάνοι καὶ οἱ δημοτικιστὲς δὲν ἀσχολήθησαν μὲ τὴν δημοτικὴ γλῶσσα τῶν διαφόρων διαλέκτων· οἱ πρῶτοι τὴν ἀπέρριψαν ὡς κακόφωνη, οἱ δεῦτεροι τὴν περιφρόνησαν καὶ πῆραν ὡς πρότυπό τους τὶς ἐξ Ἑσπερίας θεωρίες τῆς γλωσσολογίας καὶ τὶς ἐμβάπτισαν ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ τοῦ Σιλῶαμ τῆς ὑποτελοῦς λογικῆς των· ἀγνόησαν ἀκόμη καὶ τὶς μελέτες τῶν ἑλληνικῶν γραμματικῶν, ἀπ' τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἢ καὶ τὴν προκλασικὴ, μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴν, τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν νεώτερον τῶν διδασκάλων τοῦ γένους. Ἐξαφανίσθηκε ἡ «γλωσσολογία» τῆς ἑλληνικῆς, διαγράφηκε, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε ποτέ, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι δὲν χρησιμοποίησαν τὸν ὄρο αὐτὸ οἱ πρόγονοί μας...

«Άγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ πολλοί»

Τὸ κρίσιμο στοιχείο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπαφή μὲ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, τοῦ λαοῦ τῶν χωριῶν τότε σχεδὸν ἀποκλειστικά, καὶ τῶν συνοικιῶν τῶν πόλεων μετέπειτα κι ὄχι μόνο τοῦ Κολωνακίου καὶ τῶν βορείων προαστείων, ποὺ ἔγιναν πρότυπο τὶς τελευταῖες δεκαετίες· τὸ ἀκαταμάχητο ἐπιχείρημα τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητοῦ ἀπέναντι στὸν Σοφολογιώτατο εἶναι ἡ συμφωνία τοῦ Σωκράτους μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη, ὅτι οἱ πολλοὶ εἶναι οἱ διδάσκαλοι τοῦ στὴν γλῶσσα: «οἶον καὶ τὸ ἐλληνίζειν παρὰ τούτων ἔγωγε ἔμαθον, καὶ οὐκ ἂν ἔχοιμι εἰπεῖν ἑμαυτοῦ διδάσκαλον», καὶ ἀπαντᾷ ὁ Σωκράτης: «τούτου μὲν ἀγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ πολλοί, καὶ δικαίως ἐπαινοῖντ' ἂν αὐτῶν εἰς διδασκαλίαν»¹⁴. Ὁ ἀριστοκρατικῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων Πλάτων ἀναγνωρίζει ὅτι, γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσης, καλύτερος διδάσκαλος εἶναι ὁ λαός· συμφωνεῖ μὲ τὸν ἱκανὸ στρατηγὸ, ἀλλὰ λαϊκιστὴ καὶ μέγα δημαγωγό, μὲ ροπή πρὸς τὴν τυραννία, ὅτι ἔμαθε τὰ ἐλληνικὰ ἀπ' τοὺς πολλούς, τὸ «ἐλληνίζειν», ἀπ' τὴν συναναστροφή του μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀγορᾶς χωρὶς κάποιον συγκεκριμένο ὡς διδάσκαλό του. Ἐπομένως τὸ κριτήριο εἶναι τὸ «ἐλληνίζειν», χωρὶς νὰ χρειάζεται ἀναφορὰ γιὰ τὸ θέμα σὲ ἄλλη πηγή.

Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔκανε καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμός, μόλις γύρισε ἀπ' τὴν Ἰταλία· μὲ τὸν καθημερινὸ κόσμο τῆς Ζακύνθου εἶχε συντροφιά καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔμαθε τὶς καντάδες, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, τραγούδησε τὰ λυρικά του, ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος μὲ τὴν αἰολοδωρικὴ γλῶσσα· ἡ ἀποκοπή ἀπ' τὴν παράδοση αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει, διότι αὐτὴ μετράει στὴν ἐξέλιξη τῶν διακοσίων ἐτῶν, μὲ ἀποκορῦψη τὴν τελευταία τριακονταετία· οἱ δύο μεγάλοι ποιητὲς ἦταν βαθύτατοι γνῶστες τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας, μὲ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο πολὺ καλύτερο, καὶ ἴσως σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅλους τοὺς μετέπειτα ποιητὲς μας. Ὅταν ὁ Διονύσιος Σολωμός ρωτᾷει, «μήγαρις ἔχω ἄλλο σὸ νοῦ μου πάρεξ ἐλευθερία καὶ γλῶσσα;» ἐννοεῖ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ὅπως τὴν γνώρισε καὶ τὴν μίλησε μὲ ἀνθρώπους ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν ἐλευθερία, αὐτὴν γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίζονταν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Φιλέλληνες στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψε ὁ ἴδιος τὸν ὕμνο της.

Οἱ καθαρειουσιάνοι ἔκοψαν ἀπότομα κάθε σχέση μὲ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους στὴν ἀττικὴ διάλεκτο· συνέχισαν δηλαδὴ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση, κυρίως μετὰ τὴν ὑποδούλωση στὴ Ρώμη, γιὰ ἀναζήτηση τῆς πολιτικῆς

¹⁴ Αὐτόθι, σελ. 454, Πλάτωνος, «Ἀλκιβιάδης Α'», 111α.

ἐλευθερίας μέσα ἀπ' τὴν ἐπιστροφή στὴν ἔνδοξη γλῶσσα τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Ὡς σύλληψη δὲν ἦταν κακὴ, διότι αὐτὴν τὴν πρακτικὴ γνώριζαν ὡς συνέχεια γιὰ δύο χιλιάδες χρόνια περίπου οἱ Ἕλληνες· τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, τὴν ἀτθίδα, χρησιμοποίησαν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας γιὰ τοὺς ὕμνους τῆς Ὁρθοδοξίας, σὲ ἑναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς οἱ περισσότεροι. Τὴν χρησιμοποιοῦμε ἀκόμη, αὐτὴν ἀκούγαν καὶ ἀκοῦμε εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν καὶ τὴν καταλάβαιναν καὶ τὴν καταλαβαίνουμε τέλεια, ἔστω κι ἂν δὲν γνώριζαν ἢ δὲν γνωρίζουμε ὅλες τὶς λέξεις, ἦταν καὶ εἶναι ἡ θρησκευτικὴ μας γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Θεό μας· πρόσφερε ὅμως στοὺς Ἕλληνες καὶ μία ἀκόμη πολιτικὴ ὑπηρεσία, τοὺς ἀπήλλαξε ἀπ' τὶς ξένες λέξεις τῶν βαρβάρων κατακτητῶν· τὶς θεωροῦσαν ὡς βρωμιὰ ἐπάνω τους καὶ καμάρωναν ὅταν ἀκούγαν τὶς καθαρὲς ἑλληνικὲς λέξεις, ἔστω κι ἂν δὲν γνώριζαν τὴν ἀκριβὴ σημασία τους, αἰσθάνονταν ὅτι ἐξαγνίζονται καὶ καθαρίζονται ἀπ' τὴν ἀποφορὰ τῆς δουλείας πάνω τους καὶ μέσα τους. Τοὺς ἔδενε ὅμως καὶ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, τὸν πολιτικὸ στίχο, ἢ ἀδιάρρηκτη ἔκφραση τοῦ τροχαϊκοῦ δεκαπεντασυλλάβου τοῦ Αἰσχύλου· ὅλα αὐτὰ μαζί ἀποτελοῦσαν ἀδιάσπαστη ἐνότητα στὴν συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καὶ περισσότερο τῶν ὄρειων. Αὐτοὶ ξεκίνησαν τὴν ἐπανάσταση, ὅπως καὶ ὅλες τὶς προηγούμενες, καὶ αὐτοὶ σήκωσαν τὸ βάρος της, μαζί μὲ τοὺς νησιῶτες, στὰ δύσκολα πρῶτα χρόνια.

Μόλις ὅμως συστάθηκε τὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος ἔκανε δύο πράγματα, ἀπεκόπησαν οἱ καθαρευουσιάνοι πλήρως ἀπ' τὸν ἀπλὸ κόσμο, τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του, τὰ πανηγύρια του, τὶς ἑορτές του, δηλαδή, ἀπ' τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι· τὸ δεύτερο, ἐστράφησαν στὴν ἀπόλυτη προσήλωσή τους στὰ φῶτα τῶν Εὐρωπαίων, ἔφεραν τὰ συστήματά τους στὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους, κυρίως μὲ τοὺς Βαυαροὺς ἀντιβασιλεῖς, καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ παρέκαμψαν ὅσα εἶχε θεσπίσει ὁ κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας· ἀλλὰ καὶ στὴν ἐκπαίδευση, κατήργησαν κάθε τι ἀπ' τὰ σχολεῖα τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, ὅπως καὶ τὴν διδασκαλία τῆς προσωδίας, τὴν ὁποία ἐδιδάσκοντο καὶ στὸ Κρυφὸ Σχολεῖο. Ἀκόμη καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἄρχισαν τὴν ἀποκοπὴ τους ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, τὴν θεώρησαν πολλοὶ ἄσχημη σὲ σύγκριση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ, μὲ τὰ πολλὰ μμμ, ἐνῶ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἦταν ἄριστη! Παρενθετικὰ ἀναφέρονται αὐτά, ἀλλὰ ἔχουν τὴν σημασία τους.

Οἱ δημοτικιστὲς ἀπ' τὴν ἄλλη πῆραν τὸ διπλανὸ μονοπάτι καὶ προχώρησαν παράλληλα· διακήρυξαν ὅτι χρησιμοποιοῦν τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ χωρὶς καμμία σχέση καὶ ἀναφορὰ στὴν καθομιλουμένη αἰολοδωρικὴ στὶς περισσότερες

περιοχές της Ελλάδος· άρχισαν να φτιάχνουν την δική τους γλώσσα, χωρίς καμμία σχέση με την γλώσσα του άπλου κόσμου στα βουνά και στους κάμπους, στις συνοικίες και στις πλατείες, στα πανδοχεία και στις ταβέρνες, χωρίς ουδεμία έπαφή με το δημοτικό και λαϊκό τραγούδι. Είχαν όμως τον κοινό παρανομαστή τους με τους καθαρευουσιάνους, την απόλυτη προσήλωσή τους προς τα έξ' Εσπερίας φώτα, με ένα στοιχείο παραπάνω αυτοί, δεν είχαν σε μεγάλη εκτίμηση την κλασική μας παράδοση και φυσικά περιφρονούσαν ή απέρριπταν διαρρήδη την εκκλησιαστική μουσική· όσο μάλιστα ταυτίζονταν με την ευρωπαϊκή άριστερά ως πολιτική έκφραση, ζητούσαν επίσης τον χωρισμό της εκκλησίας απ' το κράτος, άφου' έτσι γίνεται στην Ευρώπη! και δεν αποδέχονταν ούτε την δημοτική ούτε την λαϊκή μουσική, μόνο ή ευρωπαϊκή ταίριαζε στις ιδέες τους κι έπομένως και στις ανάγκες του λαού! Όσο προχωρούσε μάλιστα ή ταύτιση με την άριστερά τόσο περισσότερο αποκόπτονταν απ' την έλληνική παράδοση και τον Έλληνα, με τρόπο άρκετά περιφρονητικό, όπως και οί καθαρευουσιάνοι· οί τελευταίοι είχαν ως πρότυπό τους τα γαλλικά και το πιάνο, οί πρῶτοι τα έπαναστατικά τραγούδια των έξεγέρσεων στις ευρωπαϊκές πόλεις, ουδεμία ή ελάχιστη στην ουσία διαφορά μεταξύ τους.

Την νεοελληνική, όπως διαμορφώθηκε απ' τις άρχές του παρελθόντος αιῶνος ή τα τέλη του προηγούμενου, την άγνόησαν άμφοτεροι· ή νεοελληνική όμως κέρδισε και κερδίζει υπόγεια και σταθερά, με μοναδική αναγνώρισή της στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του Γεωργίου Ράλλη το 1976. Στην νεοελληνική του Άχιλλέα Τζαρτζάνου έπιστρέφουν αυθόρμητα οί Έλληνες, έστω και χωρίς σαφή συναίσθηση του πράγματος, ίσως όμως επειδή, όταν στα σχολεία μάθαιναν γράμματα, την γραμματική του και το συντακτικό του διδάσκονταν, ίσως επειδή έκφράζει καλύτερα την μετεξέλιξη της αιολοδορικής.

Έρθε όμως ο όδωστρωτήρας της σοσιαλιστικής δημοτικής και τα ίσοπέδωσε όλα· ή άπάντηση δόθηκε και πάλι απ' τον άπλο κόσμο, με την έπιστροφή μας προς την ευμνημόνευτη γλώσσα μας, αυτή που μιλάμε όλοι μας -και οί ίδιοι οί δημοτικιστές στην καθημερινότητά τους!- με την τάση μας προς λογιωτατισμόν και πάλιν, κατά την έρμηνεία τους.

Ἡ βαθειὰ γνώση τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας, ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς, συνοδεύονταν στοὺς δύο ποιητὲς καὶ μὲ τὴν συστηματικὴ μελέτη τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς παρουσίας τῆς ἐποχῆς τους· δείχνουν ἀμφοτέρωθεν, ὅπως φαίνεται μέσα ἀπ’ τὰ γραπτὰ τους, ὅτι αἰσθάνονται σὲ ἰσότιμη θέση μὲ τοὺς κορυφαίους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, πάλιν ὑπερτερῶν ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, ἴσως ἐπειδὴ ἄφησε πολὺ περισσότερα γραπτὰ κείμενα. Ἐνδιαφέρει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ἡ αἴσθησις τῆς ἰσότητος ἀπέναντι στοὺς Εὐρωπαίους, ὡς φυσικὴ προέκτασις τῆς ἀνωτερότητος τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς συνεχείας του ὡς τις μέρες μας. Ὅταν ὁ ἔθνικὸς ποιητὴς γράφει, «Ἐρχεται ὁ ξένος καὶ βρῖσκει ἀκόμη ζωντανὰ πολλὰ συνήθια τῆς Ἰλιάδος· ἀκόμη οἱ γυναῖκες λέγουν τὰ μοιρολόγια εἰς τὰ λείψανα καὶ τὰ φιλοῦν· ἀκόμη ὁ γέρος στὴ δυστυχία του χτυπάει τὸ μέτωπό του μὲ τὰ δύο του χέρια καὶ τὰ σηκώνει στὸν οὐρανὸ σὰν νὰ ἤθελε νὰ τὸν ἐρωτήσῃ γιατί ἔπεσε τέτοια συμφορὰ στὸ κεφάλι του· ἀκόμη γυμνώνει τὸ βυζί της ἢ μάννα καὶ ξαναθυμᾷ τοῦ παιδιοῦ της τὸ γάλα ποῦ τοῦ ἔδωσε· ἀκόμη ὁ δοῦλος κάνει ὄρκον εἰς τὸ ψωμί ποῦ τὸν ἔθρεψε. Ὅμως ὁ ξένος δὲν ἔχει ἄλλα δικά μας νὰ μουρμουρίσῃ τὰ χεῖλα του παρὰ Μῆνιν ἄειδε, Θεά, γιατί ἡ δάφνη κατεμαράνθη. Καὶ τώρα ποῦ ξαναγίνεται νίκη στὸ Μαραθῶνα, δὲν σφίζεται φωνὴ ἀνθρώπου νὰ ξανακάμῃ στὴ γλῶσσα μας ὄρκον: Μὰ τὲς ψυχὲς ποῦ ἐχάθηκαν πολεμῶντας! Γιατί ἡ δάφνη κατεμαράνθη. (Ὁ ποιητὴς κλαίει)»¹⁵.

Τὸ ἀπόσπασμα ἀπ’ τὸν «Διάλογο» μᾶς λέει πολλὰ πράγματα· ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἶχε παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα καὶ εἶχε διαπιστώσει ἰδίως ὁμμασι ὅτι ἦταν ὀλοζώντανα τὰ ὀμηρικὰ ἤθη, εἶχε δηλαδὴ ἀπτὲς ἀποδείξεις τῆς συνεχείας τους στὰ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἱστορίας· δὲν τὰ εἶχε διδαχθεῖ μόνο μέσα ἀπ’ τὴν μελέτη του. Ὅταν γράφει, ὅτι «ὁ ξένος δὲν ἔχει ἄλλα δικά μας νὰ μουρμουρίσῃ τὰ χεῖλα του παρὰ Μῆνιν ἄειδε, Θεά, γιατί ἡ δάφνη κατεμαράνθη», περιγράφει τὴν ἀδυναμία τῶν ξένων νὰ καταγράψουν τὰ ἔθιμα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας· ὅταν μάλιστα ἐπιλέγει τὸ, «Μὰ τὲς ψυχὲς ποῦ ἐχάθηκαν πολεμῶντας!», ἀναφέρεται μᾶλλον στοὺς στίχους τοῦ Χοροῦ εἰς τὸν «Ἀγαμέμνονα» τοῦ Αἰσχύλου,

ἰὼ ἰὼ παράνους Ἑλένα
μία τὰς πολλὰς, τὰς πάνυ πολλὰς

¹⁵ Αὐτόθι, σελ. 460-461.

ψυχὰς ὀλέσασ' ὑπὸ Τροίᾳ¹⁶.

Ἄλλη μία ἀπόδειξη τοῦ πόσο βαθειὰ γνώριζε τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία,

Ἀλοίμονο, ἀλοίμονο, ἄμυαλη Ἑλένη,
μία ἀπ' τὶς πολλές, τὶς πάρα πολλές
ψυχῆς ἐσὺ κατέστρεψες κάτω ἀπ' τὴν Τροία.

Ἐβαλε τὰ κλάματα ὁ ποιητής, ὅταν θυμῆθηκε ὅτι κανεὶς δὲν ἐξυμνεῖ πλέον τοὺς νέους Μαραθῶνες, πέρα ἀπ' τὸν ἴδιο· πολὺ δύσκολη ἢ στιγμὴ αὐτὴ γιὰ τὸν νέο ἀκόμη Ζακυνθινό, ὅταν γράφει τὸν «Διάλογο»· ζοῦσε καθημερινὰ τὸν ἀγῶνα τῶν συμπατριωτῶν του, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπ' «τὴν γυναῖκα τῆς Ζάκυθος», ἀπ' τὴν ἀγωνία του γιὰ τὸ Μεσολλόγι. Τὴν συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως δὲν τὴν δίδουν μόνο οἱ ποιητές, ἀλλὰ καὶ οἱ καπεταναῖοι, «Μὲ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν ἀγία, γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερία», ἔδιναν τὸν ἀγῶνα, ἐνῶ καὶ ὁ Γέρος τοῦ Μωρηᾶ ἀποκαλοῦσε Περσιάνους τοὺς Τούρκους· ἔδιδε ὁ παλαιὸς καπετάνιος τὸν τόνο σὲ ὅ,τι πίστευαν καὶ ἤθελαν νὰ ἀκούσουν οἱ Ἕλληνες, ἐνῶ καὶ οἱ Ἀρβανίτες τῶν νησιῶν μας βάφτιζαν τὰ πλοῖα τους μὲ ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα.

Ἡ αἴσθησις τῆς ἰσότητος ἀπέναντι στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, δὲν πηγάζει μόνο ἀπ' τὴν βαθειὰ γνώση τῆς ἀπ' τοὺς δύο ποιητές, μὲ τὶς σπουδὲς τους στὴν Ἰταλία ἀμφοτέρωθεν -ἀλλὰ καὶ στὴ Βουδαπέστη ὁ Χριστόπουλος, πέραν τῶν μαθημάτων του στὸ Βουκουρέστι ἀπ' τοὺς κορυφαίους διδασκάλους τοῦ γένους-, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὴν συνεχεῖ παρακολούθησι τῶν τελευταίων ἐκδόσεων στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες· ἦταν ἡ Ἰταλία κέντρο τῆς εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως ἀκόμη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Αἰσθάνονταν τουλάχιστον ἰσότητι καὶ ἡ μελέτη τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας ἦταν συνεχῆς, ἔστω καὶ ἀπὸ μετάφραση γιὰ τὸν Σολωμό· ἐνδιαφέρει ἡ αἴσθησις αὐτὴ γιὰ τὴν ἐπίδρασίν της στὴν ψυχολογία τους, στὴν στάση τους ἀπέναντι στὰ ἐξ Ἑσπερίας φῶτα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα τὰ κόμματα, ἦταν τὸ ἀγγλόφιλο, τὸ γαλλόφιλο καὶ τὸ ρωσόφιλο, ἀλλὰ καὶ οἱ πνευματικοὶ τῆς ἀνθρωπίνης καθόριζαν τὴν στάση τους ἀναλόγως πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπιδράσεις, ὅχι ὅλοι ἀλλὰ οἱ περισσότεροι, ἂν καὶ ἀρκετὰ ὀλιγώτεροι ἀπὸ ὅ,τι συνέβη στὴ συνέχεια· στὸ θέμα τῆς γλώσσας ἡ ἐξάρτησις ἀπ' τὴν Εὐρώπη ἦταν σχεδὸν ἀπόλυτη, ἀπ' τοὺς καθαρευουσιάνους, τὴν

¹⁶ Αἰσχύλου, Ἀγαμέμνων, στ. 1455-1457, μετάφραση δική μου.

συνέχεια τῶν σοφολογιωτάτων, καὶ ἀπ' τοὺς δημοτικιστὲς ἀκόμα χειρότερα· στοὺς νέους κλάδους μάλιστα τῶν ἐπιστημῶν ἢ ἀποδοχὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν ρευμάτων ἦταν πλήρης, μὲ τυφλὴ ὑπακοή, καὶ σὲ βαθμὸ δὲ κλιμακούμενο στὶς ἐπόμενες γενιές, ἢ ὅποια συνοδεύθηκε κι ἀπ' τὶς προοδευτικὲς ιδέες, μὲ τὴν ἀριστερὴν ἰδεολογία στὴν κορυφή. Ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῆς ἱστορικῆς θεωρήσεως τῶν πραγμάτων, ἢ ἐξάρτηση τῶν τριῶν κομμάτων τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς μετέπειτα περιόδου, ἀπ' τὶς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, ἦταν ὅπωςδήποτε μικρότερη, ὅταν συγκριθεῖ μὲ τὴν ἀπόλυτη προσήλωση τῶν κομμάτων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τῶν ἡμερῶν μας πρὸς τὴν δεξιὰ ἢ ἀριστερὴν ἰδεολογία· ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀντιδραστικοῦ καὶ τοῦ προοδευτικοῦ, τοῦ καπιταλιστικῶν ἢ σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, εἶχε δοθεῖ ἀπ' τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἰδεολογίας, χωρὶς καμμία ἀναφορὰ καὶ πολὺ περισσότερο διείσδυση ἢ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ γραμματείας. Ἐὰν κάτι στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἢ στὴν φιλοσοφία πιὸ πολὺ δὲν ταίριαζε μὲ τὶς ἰδεολογικὲς τοὺς ἀπόψεις, τὸ προσάρμοζαν ἀντιστοίχως στὸ πρότυπό τους ἢ τὸ πετοῦσαν ὡς ἄχρηστο, ἂν τοὺς ἦταν βάρος· μοναδικὸ κριτήριό τους ἦταν ἢ ἀπόλυτη πίστη, στὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια τῆς δυτικῆς σκέψεως...

Τὸ σημαντικό εἶναι ἓνα, ἢ αἴσθησις τῆς ἰσότητος ἀπέναντι στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη χανόταν σιγὰ σιγὰ στὴν ἑλληνικὴ διάνοησι· ὅσο μάλιστα βάρυνε ἢ ἀναμέτρηση δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς, τόσο περισσότερο ἐνισχυόταν ἢ ἐξάρτηση ἀπ' τὶς εὐρωπαϊκὲς ιδέες· ἀκόμη καὶ ἢ προσέγγισις τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας γινόταν πλέον, κατὰ τὰ πολιτικὰ ρεύματα τῆς Ἑσπερίας, μὲ τὴν διάκριση σὲ συντηρητικὸ καὶ προοδευτικὸ· δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς ἢ μελέτη τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ ἄλλο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἢ διαφορὰ πολιτικῆς χειροραφετήσεως τῆς σκέψεως των. Οἱ διδάσκαλοι τοῦ γένους αἰσθάνονταν καὶ ἦταν ἰσότιμοι μὲ τοὺς Εὐρωπαίους διανοητὲς, ὄχι μόνον στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες ἐπιστημονικὲς ἔρευνες· πειράματα φυσικῆς καὶ χημείας, δὲν γίνονταν μόνον στὸ Βουκουρέστι καὶ στὸ Ἰάσιο, ἢ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν Σμύρνη καὶ στὰ Ἰωάννινα, ἀλλὰ καὶ στὸν ταπεινὸ Τύρναβο Λαρίσης ἀπ' τὸν Ἰωάννη Πέζαρο, τὸν δεύτερο μετὰ τὸν Λάμπρο Φωτιάδη καλύτερο διδάσκαλο τῆς ἐποχῆς.

Ἡ παραμέληση τῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι ἴσως ἡ πληρέστερη ἀπόδειξη τῆς δουλικῆς στάσεως τῶν εἰδικῶν ἀπέναντι στίς ξένες ἐπιρροές· ἀκόμη καὶ γνωστὰ πράγματα γιὰ τὴν ἐξέλιξή της, ὅπως ἡ προσωδία, ἀγνοήθηκαν παντελῶς, ἂν καὶ ἐδιδάσκοντο συστηματικὰ στὰ σχολεῖα μέχρι τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ, ἐπειδὴ οἱ ἐξ Ἑσπερίας νεώτεροι γλωσσολόγοι δὲν τὴν κατέγραφαν στὴν γλῶσσα τους, ἂν καὶ τὴν μελετοῦσαν οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι. Ἡ ἰσοπεδωτικὴ λογικὴ κυριάρχησε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ἀκόμη καὶ στὸ θέμα τοῦ λόγου καὶ τῆς μουσικῆς, ἀπέναντι σὲ ξένη ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη· στὰ σχολεῖα ἢ ἰσοπέδωση ἦταν χειρότερη, διότι ὅλα ἄρχιζαν καὶ τελείωναν μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης, τῆς κάθε ἐπιστήμης στὴν ἐποχὴ μας καὶ φυσικὰ καὶ τῆς γλωσσολογίας, μὲ τὸ ἀλατοπίπερο ἀπ' τὶς ἀρχαῖες πηγές· τὸ τί εἶπαν καὶ ἔγραψαν ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Διονύσιος ὁ Θρᾶξ, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γεώργιος ὁ Χοιροβοσκός, ὁ Φώτιος, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, τόσοι ἄλλοι ἀγνοοῦνται παντελῶς, ὅπως παραγκωνίζεται καὶ ἡ γνήσια δημοτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἢ αἰολοδωρικὴ.

Ἡ στυγνὴ μίμηση ὀδηγεῖ σὲ δουλικὴ ἀντίληψη καὶ στρεβλὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων· αὐτὸ μᾶς διδάσκει ὁ ἔθνικός μας ποιητής, μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὸ «ἑλληνίζειν» τοῦ Ἀλκιβιάδου, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ καθοριστικὴ του διαφορὰ μὲ τοὺς δημοτικιστὲς τῆς χώρας μας· δὲν εἶχαν ἀπ' τὴν ἀρχὴ οὐδεμίαν ἐπαφὴ μὲ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ παρέμειναν προσηλωμένοι στίς ξένες θεωρίες ἀναμεμιγμένες μὲ τὶς πολιτικὲς τοὺς ἰδεολογίες. Οἱ θεωρίες αὐτὲς ἀνταποκρίνονταν ἀρκετὰ στὴν πολιτικὴ πραγματικότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος κι ἴσως καὶ πολὺ καλὰ σὲ κάποιον βαθμό, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἐξέφραζαν καὶ τὶς συνθήκες ζωῆς καὶ γλώσσης ὅσων λαῶν δὲν εἶχαν τὴν ἴδια ἱστορικὴ πορεία· ὅλα αὐτὰ ξεχνιόντουσαν ἢ μᾶλλον παραμερίζονταν μπροστὰ στὰ φῶτα τῶν μεγάλων ἰδεολογιῶν, μὲ τὴν νέαν τους ἐρμηνείαν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἐὰν μερικοὶ λαοὶ δὲν «προσαρμόζονταν» καλὰ στὴν λογικὴ τῆς κοσμοθεωρίας τους, αὐτὸ δὲν ἦταν πρόβλημα, ἀλλάζαμε τὴν ἱστορία τους καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν καὶ τὸν λαόν τους, μὲ πρῶτο ἐργαλεῖο τὴν γλῶσσα του! Δηλαδή, ἔγιναν ὅλοι τους πιὸ ἀναχρονιστικοὶ καὶ πιὸ ἀντιδραστικοὶ ἀπ' τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Χριστόπουλο, ἀλλὰ κι ἀπ' τὸν Ἀλκιβιάδη καὶ τὸν Πλάτωνα, ὅπως καὶ ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους μεγάλους σοφοὺς τῆς ἱστορίας μας. Ὁ ἔθνικός μας καὶ ὁ λυρικός μας ποιητής ἔσκυψαν στὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ὄχι

μόνο για να εκφράσουν καλύτερα τον έσωτερικό τους κόσμο, αλλά και για να άντλήσουν την πολιτική τους ευαισθησία και τις αναζητήσεις τους· μέσα απ' την γλώσσα συμπορεύεται με τὰ όνειρά σου και τις ανησυχίες σου. Αυτό μάς λένε.

Φυσικά, όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι απαξιώνεται ή συνεισφορά τῶν μεγάλων φιλολόγων μας και τῶν γλωσσολόγων τῆς νεώτερης ἐποχῆς· τὸ αντίθετο μάλιστα ἦταν σπουδαῖοι ὅλοι τους και συνεισέφεραν πάρα πολλά στην ἑλληνική παιδεία, ἀλλὰ εἶναι γεγονός, ὅτι ὁ μέγας Γιάννης Ψυχάρης εἶχε ὡς πρόχειρη καθημερινή του γλώσσα τὴν γαλλική, ὅπως ὁ Σολωμός τὴν ἰταλική· ἡ διαφορά τους εἶναι μία και καθοριστική, διότι ἐνδεικτική μόνο σημασία ἔχει τὸ παράδειγμα, ὁ Ψυχάρης μελέτησε τὴν δημοτικὴ στὸ γραφεῖο του, στὸ ἐργαστήριό του, ὁ Σολωμός, στὴν Ἀγορὰ τῆς Ζακύνθου με τοὺς κανταδόρους και τὸν ἀπλὸ κόσμο, ταυτισμένος ἀπολύτως με τὴν ἀντίληψη τοῦ ἑλληνίζειν και ἔγραψε στὴν ἑλληνική γλώσσα τὰ ἀριστουργήματά του.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὀδήγησε στὰ ἄκρα, με τάσεις πρὸς τὴν ἐξάρτηση ἀπ' τὴς δυτικὲς ἰδεολογίες, στὴν προβολὴ κάποιων ἐκφράσεων τῶν διαλέκτων, με τοπικὴ ὅμως μόνο χρῆση, σὲ παράδειγμα ἐπιβολῆς στὴν ἑλληνική γλώσσα· τέτοια ἐπιβολὴ παρατηρήσαμε κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς μαλλιαρῆς τὸν περασμένο αἰῶνα, ἢ τῶν γλωσσικῶν «ἐφαρμογῶν» κατὰ τὴν σοσιαλιστικὴ περίοδο, μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ με τροπολογία τὴς μεταμεσονύκτιες ὥρες στὴς ἀρχὲς τοῦ 1982· ἡ ἄνωθεν ἐπιβολὴ σὲ πλήρη ἐφαρμογὴ, δηλαδή, ἢ πλήρης ἀποκοπὴ ἀπ' τὴν ὀμιλούμενη γλώσσα και τὴν ἐλεύθερη σκέψη, ὅπως ἀποδείχθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἡ ἀναφορὰ παραδειγμάτων δὲν εἶναι ἀντικείμενο τῆς μελέτης, ἂν και ἔχει γίνεῖ δεξιοδικὴ παρουσίαι τους σὲ ἄλλες μελέτες, ἀλλὰ δύο μόνο παραδείγματα εἶναι ἀρκετά: ποιὸς και με ποῖα λογικὴ σκέφθηκε και ἐπέβαλε τὴν κατάργηση τοῦ χρονικοῦ ἐπιρήμματος ἀμέσως και τὴν ἀντικατάστασή του με τὸ τροπικὸ ἄμεσα; Ἀπάντηση εὐθέως, ἄμεσα, δὲν ἔχει δοθεῖ, ἀλλὰ ἔχει δοθεῖ ἔμμεσα· ἡ κυβέρνηση τότε, με τὸν πρωθυπουργὸ πρῶτον, τὸ χρησιμοποιοῦσε στὸν πολιτικὸ τους λόγο, και μάλιστα με κάποια ἐλάχιστη χρονικὴ ὑστέρηση πάντοτε στὴν ἐκφορὰ του, ἐνῶ ὁ ἴδιος στὴν καθημερινὴ του ὀμιλία χρησιμοποιοῦσε τὸ ἀμέσως, ὅπως συνέχιζε να τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ ἑλληνικὸς λαός: «τὸ γάλα μου», φωνάζει τὸ παιδί, «ἀμέσως παιδί μου», ἀπαντᾷ ἢ μαμά του ἢ ἢ γιαγιά του. Δεύτερο παράδειγμα, ἢ ἰσοπέδωση τῆς δημοτικῆς με τὴν ἀντικατάσταση τῶν καταλήξεων σὲ -εως τῆς γλώσσας μας, με τὴς ἀντίστοιχες σὲ -ης· δηλαδή, ἢ δημοτικὴ ἔγινε ἀπλῶς θέμα καταλήξεως και ὄχι

συντάξεως καὶ δομῆς, ἀρμονίας, ὅπως ἔχουν ὅλες οἱ διάλεκτοι τῆς ἐλληνικῆς. Τὰ παραδείγματα εἶναι ἐνδεικτικά, ἀλλὰ ἓνα εἶναι τὸ συμπέρασμα: ἡ ἰσοπεδωτικὴ αὐτὴ λογικὴ διαμορφώνει ἀναλόγως τὴν νοητικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ὁδηγεῖ στὴν μείωση τῆς διανοητικῆς του συνθέσεως, ἐπομένως τῆς σκέψεως τους· ὁ λόγος γίνεται «λογοειδής», καὶ ὁδηγεῖ ἀποδεδειγμένα σὲ «κακία ποιήματος ἢ καλουμένη λογοειδεια... ὡς ἄρα ἐγὼ κακίαν τινα ἐν ἀρεταῖς τάττω ποιημάτων ἢ λόγων», κατὰ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεῖα· αὐτὴ ἦταν πάντοτε ἡ ἐπιδίωξη τῶν τυραννικῶν καθεστώτων στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία, διότι οἱ βάρβαροι κατακτητὲς ὡς σύνολο -ἀλλὰ ἔχουμε καὶ πολλὰς ἐξαιρέσεις πολλῶν ἐξ αὐτῶν, ὅπως τοῦ Ἀναχάρσεως, τοῦ Ἡρίλλου, τοῦ Κλειτομάχου, Καρχηδονίων ἀμφοτέρων αὐτῶν, καθὼς ὁ τελευταῖος ἔγινε καὶ πρῦτανος τῆς Ἀκαδημίας μετὰ τὸν Καρνεάδην, πού εἶχαν διακριθεῖ εἰς τὴν ἐλληνικὴν παιδείουσι-, δὲν εἶχαν τὴν δυνατότητα τῆς συλλήψεως παρομοίων ἐννοιῶν καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς στὴν γλῶσσα τους.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὴν ἐπίδραση τῆς γλώσσης ὡς λόγου καὶ ἥθους, διότι εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένα μετὰξὺ τους, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἐκάστου: «ὥσπερ γὰρ τὰ μὲν σώματα εὖ διακείμενα πρὸς ὑγιάν καὶ πλοῖα πρὸς ναυτιλίαν καλῶς ἔχοντα τοῖς πλωτήρσι ἐπιδέχεται πλείους ἀμαρτίας ὥστε μὴ φθίρεσθαι δι' αὐτάς, τὰ δὲ νοσερῶς ἔχοντα τῶν σωμάτων καὶ τὰ τῶν πλοίων ἐκλελυμένα καὶ πλωτῆρων τετυχηκότα φαύλων οὐδὲ τὰς μικρὰς δύναται φέρειν ἀμαρτίας, οὕτω καὶ τῶν πολιτειῶν αἰ χεῖρισται πλείστης δέονται φυλακῆς. Τὰς μὲν οὖν δημοκρατίας ὅλως ἢ πολυανθρωπία σώζει, τοῦτο γὰρ ἀντίκειται πρὸς τὸ δίκαιον τὸ κατὰ τὴν ἀξίαν· τὴν δ' ὀλιγαρχίαν δηλὸν ὅτι τούναντίον ὑπὸ τῆς εὐταξίας δεῖ τυγχάνειν τῆς σωτηρίας»¹⁷. Μακρὰ ἢ παρέκβαση, ἀλλὰ ἄκρως ἐποικοδομητικὴ· ὅταν ὁ Σταγειρίτης μιλάει γιὰ νοσηρὰ καὶ ἐκλελυμένα σώματα ἐννοεῖ τὰ σώματα ἀπὸ πλευρᾶς ἥθους καὶ ὄχι φυσικῆς ὑγείας, ἐννοεῖ τοὺς ἀχρεῖους καὶ ὅσους ἀδυνατοῦν νὰ ζήσουν στὰ πλαίσια τῆς δημοκρατίας, δηλαδὴ, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀσκήσουν τὴν ἰσηγορία, διότι διὰ τοῦ λόγου ἐκφράζεται πρωτίστως ἡ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ. Στὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» μᾶς δίδει τὴν καλύτερη περιγραφή τοῦ ἥθους: «οἱ δ' ἐμμελῶς παίζοντες εὐτράπελοι προσαγορεύονται, οἷον εὐτροποι· τοῦ γὰρ ἥθους αἰ τοιαῦται δοκοῦσι κινήσεις εἶναι, ὥσπερ δὲ τὰ σώματα ἐκ τῶν κινήσεων κρίνεται, οὕτω καὶ τὰ ἥθη... ἔστι γὰρ τινα πρέποντα τῷ τοιούτῳ λέγειν ἐν παιδιᾷς μέρει καὶ ἀκούειν, καὶ ἡ

---

¹⁷ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Στ', κεφ. δ', παρ. 2-3, (1320β34-1321α4), μετάφραση δική μου.

τοῦ ἐλευθερίου παιδιὰ διαφέρει τῆς τοῦ ἀνδραποδώδους, καὶ πεπαιδευμένου καὶ ἀπαιδεύτου»¹⁸.

Τὸ εὐτράπελος ὁ φιλόσοφος τὸ ἀναφέρει μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὠραιότητος τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀγχίνουας, ἀλλὰ καὶ τῶν τρόπων συμπεριφορᾶς, ἐνῶ ἀργότερα πῆρε τὴν σημερινὴ σκωπτικὴ τοῦ ἔννοια, ὁ διασκεδαστικὸς καὶ γελοῖός πως στὸ λόγο του. Ὅσοι παίζουν ἐμμελῶς ἀποκαλοῦνται εὐτράπελοι, ὠραῖοι στὴν συμπεριφορὰ τους καὶ στὸ λόγο τους, δηλαδὴ μὲ ἀρμονικοὺς τρόπους, εὐτροποῖ· διότι ἀπὸ τὸ ἦθος τους ἐκπηγάζουν οἱ ἀρμονικὲς κινήσεις, ὅπως δὲ τὰ σώματα κρίνεται ἀπ' τὴς κινήσεις τους ἔτσι καὶ τὰ ἦθη... εἶναι μερικὲς κινήσεις ἀρμόζουσαι στὸν ὠραῖο λόγο, ὅπως καὶ στὰ παιχνίδια καὶ στὴς ἀπαγγελίαις, καὶ τὸ παιχνίδι τοῦ ἐλευθέρου διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ δούλου, ὅπως καὶ τοῦ καλλιεργημένου ἀπ' τὸ ἀπαιδεύτου. «Αὐτὸς ἔχει τὴν Καλημέρα χῶρια», λέμε ἀκόμη καὶ τώρα στὰ χωριά μας, ὅπως λέγαμε καὶ στὴς περιόδους τῆς δουλείας.

Στὰ «Πολιτικά» μελετᾶται τὸ ἦθος, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ κατονομάζει ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς· διότι ὅπως ὅταν τὰ σώματα εἶναι μὲν καλὰ στὴν ὑγεία τους, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἔννοει, καὶ τὰ πλοῖα ἔχουν κατάλληλο προσωπικὸ μὲ ναυτικούς ἔμπειρους μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν πολλὰ λάθη καὶ νὰ μὴν καταστρέφονται ἀπὸ αὐτὰ, ὅσα ὅμως ἔχουν ναυτικούς μὲ κακὴ ὑγεία καὶ τὰ πλοῖα εἶναι διαλυμένα καὶ μὲ φαύλους ἐπὶ πλέον ὡς πλήρωμα οὔτε τὴς μικρὲς ζημίας δὲν μποροῦν νὰ ἀντέξουν, ἔτσι καὶ στὴς πολιτεῖαις οἱ κακοδιοικούμενες θέλουν περισσότερη προσοχή. Τὴς δημοκρατίαις μὲν λοιπὸν τὴς περιφρουρεῖ ἢ πολυανθρωπία τους, ἂν καὶ αὐτὸ ἀντίκειται πρὸς τὸ κατὰ τὴς ἀξίαις δίκαιο· ἐνῶ ἢ ὀλιγαρχία εἶναι φανερὸ ὅτι βρῖσκει τὴν σωτηρία τῆς στὸν σεβασμὸ τῶν ἀξιῶν, ἔννοει τὴς ἀξίαις κάποιων ἀτόμων κι ὄχι ὅλων. Ὅταν γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ἢ πολυανθρωπία, ἀναφέρεται εἰς τὸ «ἐλληνίζειν» τοῦ Ἀλκιβιάδου· ὅπως τὰ διαλυμένα στοὺς ἀρμούς τους πλοῖα, τὰ ἐκλελυμένα, ἔτσι καὶ ἢ πρακτικὴ τῶν πολιτῶν εἶναι ἀσυντόνιστη, διαλυμένη, καὶ ὁδηγεῖ στὴν παρακμὴ τῆς πόλεως, σὲ κατάλυση τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, ὁ λόγος τους, ἢ ἰσηγορία, ἔχει διαταραχθεῖ, αὐτὸ ἔννοει μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὸ «ἐλληνίζειν» ὁ φιλόσοφος.

---

¹⁸ Τοῦ ἰδίου, «Ἠθικὰ Νικομάχεια», βιβλ. Δ', κεφ. 3,5, (1128α10-13, 19-22), μετάφραση δική μου.

«Παντάπασιν ἐκλελυμένους»

Τὴν πληρέστερη ἔννοια τοῦ «ἐκλελυμένος» μᾶς τὴν δίδει μερικούς αἰῶνες ἀργότερα, ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, εἰς τὸ βιβλίον του «Περὶ μουσικῆς τρόπων», ὅταν ἀναλύει τὸ πῶς ἐπηρεάζουν τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων οἱ διάφοροι τρόποι τῆς μουσικῆς· γράφει, «τούς δὲ βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμῶν παντάπασιν ἐκλελυμένους· τούς γε μὴν τούτοις ἅπασιν ἀτάκτως χρωμένους οὐδὲ τὴν διάνοιαν καθεστῶτας, παραφόρους δὲ κατανοήσεις¹⁹». Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐπίδραση τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ λόγου στὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενό μας καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι τὴν λέξη «ἐκλελυμένος» χρησιμοποιεῖ ὁ Λατίνος τὴν καταγωγὴ γραμματικὸς καὶ ἄριστος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς· οἱ μὲ βραχὺ καὶ ἄνισο διάστημα ῥυθμοὶ τῆς μουσικῆς καθιστοῦν τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων «παντάπασιν ἐκλελυμένα»· κι ὅλους αὐτούς τούς ῥυθμούς ὅταν τούς χρησιμοποιοῦμε χωρὶς καμμία τάξη ἀρμονίας οὔτε τὸ μυαλὸ δὲν ἀφήνουν ἀνεπηρέαστο, καὶ ὀδηγοῦν σὲ παράλογες, παράφρονες κατανοήσεις, ἀντιλήψεις τῶν πραγμάτων. Στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας γράφει ὁ Ἀριστείδης, ἀλλὰ οἱ παρατηρήσεις του ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Τὴν ἴδια ἀναφορὰ συναντοῦμε καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως· γράφει ὁ ἱστορικὸς Ἰωάννης Φιλήμων, σχετικὰ μὲ τὸ ἦθος, τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν, τῶν ὀρεινῶν καὶ τῶν πεδινῶν στὴν προεπαναστατικὴν περίοδο: «οἱ πρῶτοι ζωηροὶ καὶ κλίνοντες περισσότερον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πόλεμο· οἱ δεῦτεροι ἐκλελυμένοι καὶ ἀήθεις ὡσεπιπολὺ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὅπλων»²⁰. Ὁ ἱστορικὸς δὲν παραπέμπει στὸν φιλόσοφο καὶ στὸν μουσικό, ἀλλὰ ἐξειδικεύει τὴν ἔννοια στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, τὴν ὁποία γνώριζε ἀρκετὰ καλά· τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν τῶν Ἑλλήνων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς περιγράφει, τὸ πῶς συμπεριφέρονταν καὶ τὸ κάτω ἀπὸ ποιῆς συνθήκες ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση, ὁ παλλαϊκὸς ξεσηκωμὸς, κατὰ τὸν Μεγάλον Βεζύρη τῆς ἐποχῆς· ἦταν βαθειὰ ριζωμένη ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ ἔκπτωση στὴν πολιτικὴν πρακτικὴν συνοδεύεται πάντοτε μὲ τούς ἀναλόγους μουσικούς ῥυθμούς, ἐπομένως στὸ ἴδιο μῆκος κύματος σκέπτονται καὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ ἐθνικὸς μας ποιητής· τὸ ἂν ὁ

¹⁹ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανοῦ, «Περὶ μουσικῆς τρόπου», ἐκδόσεις Teubner, 99mb, σελ. 83-84, μετάφραση δική μου.

²⁰ Ἰωάννου Φιλήμονος, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας», σελ. 35, Ἐν Ναυπλίᾳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Θ. Κονταξῆ καὶ Ν. Λουπάκη, 1834.

ιστορικός χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα, έχει δευτερεύουσα σημασία, γιατί στην άνεξάρτητη Ελλάδα γράφει, αλλά γνωρίζει άριστα το ήθος των ὀρεινῶν, ὅπως και ὁ ποιητής. Ὅταν λέει, «ὄσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία της κι ὄχι τὴν μορφήν, μ' ἐννοεῖς;» ὑπογραμμίζει τὴν διαφορὰ τοῦ ἠθους τῶν ὀρεινῶν πρὸς τοὺς πεδινούς, τοὺς καμπίσιους. Καὶ προσθέτει, «ὅσον διὰ τὴν ποίησιν πρόσεχε καλά, Τζώρτζη μου, ὅτι καλὸ εἶναι βέβαια νὰ θεμελιώνεται κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ τραγούδια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καλὸ νὰ σταματᾷ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατακόρυφα. Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὲς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά». Οἱ διαφορὲς αὐτὲς δὲν ἐμφανίζονται στοὺς δημοτικιστὲς, οὔτε ὡς ἀπλὴ ὑπόνοια, μένουν προσκολλημένοι στοὺς τύπους καὶ πρωτίστως στὶς καταλήξεις τῶν λέξεων· ἔτσι, ἐὰν τὴν κατάληξη τῆς γενικῆς στὰ τριτόκλητα ἀπὸ -εως τὴν κάνουμε σὲ -ης, ἀμέσως γίνεται δημοτικὴ, κατὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση· ἀποτέλεσμα τὸ «ὑπὲρ τῆς πόλεως», γίνεται «ὑπὲρ τῆς πόλης» καὶ ἡ κακοφωνία διαχέεται στὸ ἠθος, ἐνῶ ἡ μουσικὴ ἀρμονία τῆς ἑλληνικῆς καταργεῖται, πάει περίπατο, ὁ τύπος ἔχει ἔφαρμοσθεῖ, ὅπως τὸν διατύπωσε τὸ γραφεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης. Τὸ πῶς μιλάει ὁ ἀπλὸς κόσμος, τὸ πῶς προφέρει, «τὸ δικό μας στόμα», τὸ πῶς ἀκούγεται, τὸ ποῖα εἶναι ἡ μελωδία του, δὲν ἐνδιαφέρει, ἄς προσαρμοσθεῖ. Ἡ νεοελληνικὴ ἀποβάλλεται· σκοπὸς ἦταν ἡ ἐπιβολὴ στὸν Ἑλληνα ἠθους δουλικῆς νοοτροπίας...

Ὅσοι ἔχουν ζήσει τὴν περίοδο ἐκείνη καὶ ἔχουν συμμετάσχει στὶς συζητήσεις, καὶ στὶς ἀντεγκλήσεις, γιὰ τὴν γλωσσικὴ μεταρρύθμιση, γνωρίζουν ἄριστα, ὅτι οἱ ἐπίσημοι καὶ οἱ διάσημοι συνοδοιπόροι φιλόλογοί τους δὲν ἄκουγαν καμμία κριτικὴ· ἡ ἀπάντησι ἦταν πάντοτε κομματικὴ, οὔτε κἂν πολιτικὴ, διότι δὲν ἔχουν καμμία σχέση μὲ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ αὐτὲς οἱ θέσεις τους· τοὺς ἀποκαλοῦσαν ὅλους ὄσοι διατύπωναν τὴν σωστὴ ἑλληνικὴ ἀποψη γιὰ τὴν γλῶσσα, δεξιούς καὶ ἀντιδραστικούς καὶ ἡσύχαζαν. Δὲν πέρασε οὔτε μία δεκαετία καὶ ὁ ἀπλὸς κόσμος ἄρχισε νὰ «λογιωτατίζει» καὶ οἱ ἴδιοι στὴν οἰκογένειά τους χρησιμοποιοῦν καὶ χρησιμοποιοῦσαν «λόγιες» λέξεις, «ἀμέσως» γιὰ τὸ χρονικὸ ἐπίρρημα, ἀλλὰ ἐπέμειναν καὶ ἐπιμένουν οἱ περισσότεροι τῆς ἰδίας ιδεολογίας στὴν χρῆσι τοῦ «ἄμεσα» στὶς ἐπίσημες ἐκφράσεις τους. Ὁμολογοῦν ἔτσι ὅτι εἶναι συνειδητὴ ἡ

έκφρασή τους, διότι ή δουλική ύπακοή σέ κάτι έξωθεν τῆς κοινωνίας, τοῦ λαοῦ, καί μάλιστα στήν γλῶσσα, εἶναι ή χειρότερη μορφή έξανδραποδισμού. Γνωστά αὐτά...

Τὸ γεγονός εἶναι ἕνα, εἶναι γνωστή ή ἱστορική ἀπόδειξη ὅτι διαστρεβλωτικές παρεμβάσεις στήν γλῶσσα -μέ τήν χρήση τῆς ἀπαλωτέρας διατυπώσεως-, ὀδηγοῦν στήν ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς μας πρακτικῆς, ἀπό ἐνεργοῦς πολῖτες σέ ἀπράγμονες ἢ καί ἀχρεῖους, γιά νά ἀναφερθοῦμε στόν Περικλή. Οἱ ἐκλελυμένοι κινοῦνται μεταξὺ ἀπραγμόνων καί ἀχρείων καί εἶναι λεπτομερῆς ή ἀνάλυση τοῦ φαινομένου στήν ἑλληνική γραμματεία· δευτερεύουσα σημασία ἔχει τὸ ἐὰν ή γλωσσική μεταρρύθμιση ἔγινε συνειδητὰ ἢ ὄχι, ἄλλωστε τί σημαίνει τὸ συνειδητὰ, ὅταν ἐπιβάλλεται ή ἐπικάλυψη τῆς ἰδεολογικῆς προβολῆς, ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς δρόμος γιά τήν ἐπίτευξη τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν σκοπῶν της; Τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στήν πλήρη ἀποκοπή, ὅπως προαναφέραμε, τῶν καθαρουσιάνων καί τῶν δημοτικιστῶν, ἀπ' τήν ὀμιλούμενη γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, στὰ χωριὰ τὰ πρῶτα χρόνια, ὅπου κατοικοῦσε ή τεράστια πλειοψηφία του, καί στίς συνοικίες ἀργότερα, ὅπου συγκεντρώθηκε μεταπολεμικά· γιά τὸν λαὸ μιλοῦσαν, ἀλλὰ μέ ἄλλη γλῶσσα ἀπὸ τήν γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται.

Ἡ δουλική λογική στὸ γλωσσικό, μέ τήν ἐπικάλυψη τῆς προοδευτικότητος πάντοτε, ἐπιβλήθηκε ἀκόμα χειρότερα τίς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες καί περισσότερο μέ τήν ἐξάπλωση τοῦ ἠλεκτρονικοῦ τύπου· ὅσο ὑπῆρχε μόνο ὁ γραπτὸς τύπος, ή προϋπόθεση τῆς γλωσσικῆς ἐπάρκειας ἦταν ἀπαραίτητη, ἀλλὰ καί ἀναγκαία καί ἱκανή συνθήκη γιά τήν ἀνάδειξη στίς τάξεις του. Μέ τήν κυριαρχία τῆς φωνῆς, καί τῆς εἰκόνας περισσότερο, αὐτή ή προϋπόθεση παραμερίσθηκε ἢ καί χάθηκε, ἀλλὰ καί ἀγνοήθηκε, ἀκόμη καί στόν γραπτὸ τύπο· ή κριτική φυσικά ἀφορᾷ τὸ πολιτικὸ φαινόμενο αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ὄχι τὰ νέα παιδιά, αὐτὰ δικαιολογοῦνται κάπως. Ἡ ἐνόχληση πάντως γιά τήν γλῶσσα τους, τὸν λόγο τους, εἶναι ἐμφανέστατη σέ ὅλα τὰ στρώματα τοῦ λαοῦ, ὅταν ὅλοι λογιωτατίζουν καί πάλιν· ή ἀποκοπή τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τήν εἰκονική προβολή τῆς πραγματικότητος εἶναι γεγονός καί δείχνει νά γίνεται αὐτή χάσμα ἀδιάβατο. Ἀλλὰ ή συνειδητὰ φαύλη ἐκφορὰ τοῦ λόγου, γραπτοῦ καί προφορικοῦ, χαράσσει ἀνεξίτηλα τήν ποιότητα τῶν τελευταίων δεκαετίων τῆς ἐποχῆς μας, ὅπως καί ή πενία τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ή χειρότερη στήν τρισεχιλιετῆ ἱστορία μας.

Σε όσους νέους ασχολούνται με την ψηφιακή τεχνολογία, όχι μόνο ως επάγγελμα αλλά ακόμη και ως καθημερινή αναζήτηση, τὸ χάσμα γίνεται πιὸ ἐνοχλητικό, δηλαδή στὴν τεράστια πλειοψηφία τους ἢ μᾶλλον στὸ σύνολο τῆς νεολαίας· τὰ τελευταῖα χρόνια μάλιστα γενικεύεται ἡ χρήση τοῦ πολυτονικοῦ στὶς περισσότερες ἰστοσελίδες, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ δὲν ὑπῆρχε κἂν καὶ πολλοὶ «εἰδικοί» ἔλεγαν, ὅτι δὲν γίνεται νὰ χρησιμοποιηθεῖ πολυτονικὸ στὴν νέα τεχνολογία· ὅσο δὲ ἐπεκτείνονται οἱ ψηφιακὲς ἐφαρμογὲς καὶ ξεφυτρώνουν σὰν τὰ μανιτάρια οἱ νεοφυεῖς ἐταιρεῖες, μετὴν ἀνάδειξη τῆς Ἑλλάδος σὲ παγκόσμιο κέντρο ἐρεῦνης τῆς προηγμένης τεχνολογίας, ὅλο καὶ περισσότεροι νέοι ἀναζητοῦν τὴν ἔμπνευσή τους μέσα ἀπ' τὸ πολυτονικό. Ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, διαπιστώνουν οἱ νέοι ὅτι, μετὴν πολυτονικὸ στὴ γραφὴ τους, ἡ δημιουργικότης τῆς σκέψεώς τους πολλαπλασιάζεται καὶ ἡ ἐπίλυση τῶν ὅποιων προβλημάτων ἀντιμετωπίζουν στὴν ἐρευνα γίνεται εὐκολότερη· δὲν γνωρίζουν σχεδὸν ὅλοι τους, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσους ἔχουν μελετήσει σὲ βάθος τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ὅτι σκεπτόμαστε σὲ πολυτονικό, μιλάμε σὲ πολυτονικό, ἢ προσωδία εἶναι ὀλοζώντανη στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τότε, ὅταν γράφουμε σὲ μονοτονικό, παρουσιάζεται τουλάχιστον δυσαρμονία στὴν συλλογιστικὴ μας καὶ ἐκπίπτουμε αὐτομάτως σὲ ἐκλελυμένους, ἐνῶ καὶ ὁ λόγος μας γίνεται λογοειδής, μετὴν ἀνάλογη ἀντανάκλαση στὸ ἦθος μας. Καὶ εἴμαστε στὰ πρῶτα βήματα τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, διότι ἀκολουθεῖ ἡ ταύτιση σημαίνοντος καὶ σημαινομένου καὶ ἔπεται ἡ μουσικὴ ἀρμονία, ὁ ρόλος τῆς προσωδίας, τοῦ πολιτικοῦ στίχου...

Τὰ νέα παιδιά ἀντιλαμβάνονται ὅτι ὅσο ἀνακτοῦν τὴν ἀρμονία τῆς ἑλληνικῆς -τὸ ἀντιλαμβάνονται μετὴν ἔννοια τοῦ αἰσθάνονται καὶ ὄχι τόσο τῆς λογικῆς καὶ θεωρητικῆς του ἐπεξεργασίας-, τόσο πολλαπλασιάζεται στὴ νιοστὴ δύναμη ἢ δημιουργικότης τους, στὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας τους καὶ στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐκδηλώσεις τους, ἀλληλένδετα εἶναι αὐτά· γιὰ τὴν ἰκανότητα τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως τῶν νέων μας σπεύδουν ὅλες οἱ μεγάλες ξένες ἐταιρεῖες ψηφιακῆς τεχνολογίας καὶ ἀνοίγουν κέντρα ἐρευνῶν στὴν Ἑλλάδα· δὲν τοὺς χρειάζονται οἱ θεωρητικὲς ἀναλύσεις, μᾶλλον τοὺς εἶναι βαρετές, τὴν δημιουργικότητα τῶν νέων μας ἀναζητοῦν.

Ἡ ἀναφορὰ σὲ αὐτὰ ἔχει σχέση μετὴν ἀντικείμενό μας, διότι εἶναι παρόμοια μετὴν διάσταση τῆς προασπίσεως τῆς δημοτικῆς ἀπ' τὸν Διονύσιο Σολωμὸ καὶ τὸν

Αθανάσιο Χριστόπουλο, απέναντι στην καθαρεύουσα τῆς λογίας παραδόσεως καὶ στὴν δημοτικὴ τῶν ἐργαστηρίων· οἱ δύο ποιητὲς ἔμειναν δεμένοι μὲ τὴν δημοτικὴ καὶ δὲν τὴν ἀπαρνήθησαν, παρὰ τὴν ἀδίστακτὴ πολεμικὴ τῶν καθαρευουσιάνων. Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει καὶ στὴν ἐποχὴ μας, μὲ τὴν στάση τοῦ ἀπλοῦ κόσμου καὶ ἀκόμη περισσότερο τῶν νέων μας, απέναντι στὴν προπαγάνδα ἀφελληνισμοῦ τοῦ τόπου, διότι ἐκεῖ ὁδηγεῖ ἡ δημοτικὴ τῶν ἐξ Ἑσπερίας ἐργαστηρίων καὶ ἡ μεθοδευμένη ἀπαιδευσία τῶν παιδιῶν μας, μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος· ἡ ἀντίδραση ἔρχεται ἀπὸ κάτω, ἀπ' τοὺς ἐρευνητὲς τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας καὶ στόμα στόμα περισσότερο· κάποιοι τὸ ἐφάρμοσαν, εἶδαν ὅτι ἀποδίδουν στὸ πολλαπλάσιο καὶ τὸ εἶπαν στοὺς φίλους τους καὶ πάει λέγοντας... Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία· οἱ δύο ποιητὲς γνώριζαν ἀρκετὰ καλὰ τὴν προσωδία τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς γλώσσης μας· οἱ νέοι ἐρευνητὲς μᾶλλον καθόλου ἢ ἐλάχιστοι μεταξὺ τους, καὶ αὐτοὶ ὅπως φαίνεται σποραδικὰ καὶ ἀποσπασματικά, ἀλλὰ τὴν ἐφαρμόζουν στὴν πράξη. Μοιάζουν περισσότερο μὲ τοὺς ἀπλοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐπαναστάσεως, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀγράμματοι καὶ ζοῦσαν στὰ βουνὰ οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ τους ταυτότητα καὶ τοῦ «Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν Ἁγία».

Ἡ ἐξάπλωση τοῦ φαινομένου ἔχει πάρει τὴν μορφή ρεύματος, ἂν καὶ ἡ ἐμβάθυνσή του στὴν ἑλληνικὴ διανόηση μᾶλλον ἀργεῖ, σημεῖον τῶν καιρῶν κι αὐτό· ἡ αἰτία εἶναι δικαιολογημένη καὶ ὀφείλεται στὸν σκοταδισμό τῆς ἰδεολογικῆς προπαγάνδας, ἀριστερᾶς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀλλὰ καὶ δεξιᾶς, μὲ τὴν δουλικὴ ἀπομίμηση τῶν ξένων προτύπων. Τὸ χειρότερο εἶναι ὅτι δὲν γίνεται οὔτε κἂν ἡ θεωρητικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν αὐτῶν τῶν ἰδεολογιῶν καὶ τὸ πόση σχέση ἔχουν μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἐλευθερίας· ὁ λόγος ὡς ἰσηγορία, ὡς ἔκφραση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, παραγκωνίζεται, ἂν δὲν ἀγνοεῖται ἐντελῶς, καὶ ἀντικαθίσταται ἀπ' τὸν Λόγο τῆς ἰδεολογίας, ἐμβαπτισμένο στὴν κολυμβήθρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας. Ἀλλὰ οἱ νέοι ἐπιστρέφουν ψηλαφητὰ στὴν πράξη στὸν ἑλληνικὸ λόγο, στὸν ζωντανὸ προφορικὸ λόγο, καὶ ἀντλοῦν τὴν ἰκανότητά τους συνθέσεως πρωτίστως μέσα ἀπ' τὰ παραμύθια τῆς γαργιάς, καὶ σχεδὸν καθόλου ἀπ' τὰ ἐπίσημα ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα.

3

Όταν ο Πλάτων, εις τὴν «Πολιτείαν» του, ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς ἀρμονίας εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἤθους τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν καὶ τῶν ἀνελευθέρων, θέτει τὰ ὅρια τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς γιὰ κάθε πολίτευμα· ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ «Πολιτεία» εἶναι ἡ πραγματεία τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἰδεολογίας στὴν παγκόσμια ἱστορία· οἱ θεωρίες τῶν Μάρξ, Χίτλερ καὶ ὄλων τῶν ἄλλων εἶναι ἀπλὲς ὀδοντόκρεμες. Γράφει, λοιπόν, ἢ μᾶλλον βάζει στὸ στόμα τοῦ Σωκράτους, ἂν καὶ ὅπωςδήποτε αὐτὰ ἦταν ἀπόψεις τοῦ διδασκάλου του: «ὅτι τὸ μέλος ἐκ τριῶν ἐστὶν συγκείμενον, λόγου τε καὶ ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ... ὅσον γε αὐτοῦ λόγος ἐστίν, οὐδὲν δήπου διαφέρει τοῦ μὴ ἀδομένου λόγου πρὸς τὸ ἐν τοῖς αὐτοῖς δεῖν τύποις λέγεσθαι»²¹. Μᾶς λέει ὅτι ἡ μουσικὴ ἔκφραση, τὸ μέλος, ἢ μελωδία, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη, τὸν λόγο, τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμό... καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸν λόγο, δὲν διαφέρει καθόλου τοῦ προφορικοῦ ὁ ἀδόμενος πὺν ἐκφράζεται μὲ τὴν μουσικὴ· δηλαδὴ, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ τοῦ μουσικοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου, στὴν ἐπίδρασή τους στὸ ἤθος τοῦ ἀνθρώπου, καὶ εἶναι ἄρρηκτη ἢ σύνδεση τῶν δύο· εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἢ ἐμβάθυνση στὸ θέμα αὐτό, διότι μᾶς παρουσιάζει εὐρύτερα τοὺς παράγοντες διαμορφώσεως τοῦ ἤθους.

Στῆ συνέχεια ὁ καλλιεπὴς φιλόσοφος προσθέτει: «Καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνες τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς»²². Εἰς τὸν Δάμωνα, τὸν φίλο καὶ σύμβουλο τοῦ Περικλέους ἀναφέρεται, δηλαδὴ τὸν καλύτερο θεωρητικὸ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας στὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ τοῦ Σωκράτους διδάσκαλο, τὸν ὅποιο εἶχαν ἐξοστρακίσει οἱ Ἀθηναῖοι σὲ κάποια στιγμή ὀργῆς τους κατὰ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ· μαζί μὲ τὸν Δάμωνα θὰ συμβουλευθοῦμε, ποιοὶ εἶναι οἱ τείνοντες πρὸς συμπεριφορὰ ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας ῥυθμοί, καὶ ποιοὶ ἀφήνονται γιὰ τὴν ἀντίθετη, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ. Εἶχαν σαφῆ γνώση τοῦ πῶς καὶ ποιοὶ ἀκριβῶς ῥυθμοὶ φέρουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ καταστάσεις ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας, καὶ ποιοὶ καλλιεργοῦν τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, εἴτε ὡς μουσικὴ ἔκφραση εἴτε ὡς προφορικὸς λόγος. Ἀμέσως μετὰ τὸ ἐξειδικεύει ἀκόμη πιὸ ἀναλυτικά: «Ἀλλὰ μὴν τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὀμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἴπερ ῥυθμός γε καὶ

²¹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», βιβλ. Δ', 398δ, μετάφραση δική μου.

²² Αὐτόθι, 400β.

άρμονία λόγω... τούτων ἔνεκα κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὃ τε ῥυθμὸς καὶ ἄρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐὰν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μὴ, τούναντίον;»²³.

Ἐλάχιστα, καὶ ὅσα θεωροῦμε ἀπαραίτητα γιὰ τὴν μελέτη μας, ἀπὸ ὅσα ἐπικαλεῖται ὁ φιλόσοφος, ἀναφέρουμε. Τὰ υπόλοιπα μένουν... Ἀλλὰ τὸ εὐρυθμο λοιπὸν καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὅμοιο μὲ τὴν ὠραία λέξη, τὴν ἄρμονική, τὸ δὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ μὲ τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἄρμονία στὸν λόγο... ἡ ἄσκηση αὐτῶν μὲ τὴν μουσική εἶναι ἡ καλύτερη διαπαιδαγώγηση, διότι διεισδύει ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ὁ ῥυθμὸς καὶ ἡ ἄρμονία, καὶ δένονται ἄρρηκτα μαζί της ὡς φορεῖς τῆς εὐσχημοσύνης, καὶ καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπο εὐσχήμονα, ἐὰν σωστὰ διαπαιδαγωγηθεῖ, διαφορετικὰ, ἂν ὅμως ὄχι, τὸν ὀδηγοῦν στὸ ἀντίθετο, σὲ ἄσχημο ἢ καὶ ἀχρεῖο, τὸν ἐξαγριώνουν.

Ὅταν κανεῖς τὰ μελετάει αὐτὰ προσεκτικὰ στὸν φιλόσοφο καὶ στὴν ὅλη ἑλληνική γραμματεία -ἔστω κι ἂν ἐμεῖς περιοριστήκαμε στὸν Πλάτωνα καὶ σὲ λίγες ἄλλες ἀναφορές-, ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὰ τὰ ἔγραψε γιὰ τὴν ἐποχή μας, παρὰ τὴν ἀναφορά του στὴν παρακμὴ τῆς δημοκρατίας τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα· τὴν ἔζησε ὁ ἴδιος τὴν παρακμὴ καὶ συμμετεῖχε μὲ τὶς ἐπισκέψεις του στοὺς τυράννους τῶν Συρακουσῶν, πατέρα καὶ υἱὸ Διονύσιο, ἂν καὶ διαφοροποιεῖται αἰσθητὰ σὲ πολλὰ ἔργα του. Ὅλα αὐτὰ ἄλλωστε ἀναφέρονται εἰς τὴν παιδείου τῶν φυλάκων, τῶν φρουρῶν τῆς πολιτείας του, καὶ στὴν διαμόρφωση τοῦ καταλλήλου ἤθους των, ἂν καὶ ἐμμέσως πλὴν σαφῶς ὁμολογεῖ τὴν ἀποτυχία του· σκοπὸς του ἦταν ἡ διαμόρφωση καταλλήλου ἤθους τῶν φυλάκων, γιὰ τὴν προστασία τῆς πολιτείας του, δὲν τοὺς ἠθέλε μὲ πρακτική, «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας»· τοὺς ἠθέλε ὑπάκουους εἰς τοὺς ἄρχοντας, ἀλλὰ διαψεύσθηκε οἰκτροῦ, διότι ὅσοι ἐκφράζονται μὲ ῥυθμοὺς ἐλευθερίας καὶ εὐσχημοσύνης κατακτοῦν τὴν ἐλεύθερη πολιτική πρακτική καὶ ἐπομένως δὲν ἀνέχονται τὴν πολιτεία του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀμφισβητοῦν ἢ καὶ ἀνατρέπουν τὸ αὐτάρχηκό του σύστημα· ἀφοῦ ἀποκτοῦν εὐρυθμο καὶ εὐάρμοστο ἤθος, κατακτοῦν καὶ τὴν ἐλευθερία δράσεως, τὴν ἰσηγορία, ὅποτε δὲν εἶναι καλοὶ φύλακες τῆς ὀλοκληρωτικῶν ἀντιλήψεων πολιτείας του. Τὰ ὅρια τῆς διδασκαλίας του θέτει καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του ὁ μέγας φιλόσοφος...

---

²³ Αὐτόθι, 400δ, 401δ

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς εἶναι ἡ δυναμικὴ τῆς ἀποδεσμεύσεως τῶν νέων μας ἀπ' τὴν ἰσοπεδωτικὴ λογικὴ τῆς ἀνελευθερίας καὶ μανίας καὶ τῆς ἐπανόδου τους στὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ στὴν συνεχῆ δημιουργικὴ σκέψη, ὅπως αὐτὴ ἄρχισε νὰ ἐκφράζεται καὶ πάλι μὲ αἰτία τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση· ἄρχισε κατὰ τὴν πρώτη ἐφαρμογὴ τῆς, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς διαπιστώνουν ὅτι ἡ συνεχῆ καὶ πηγαία ἐκφραση τῆς δημιουργικότητός τους καὶ τῆς ἰκανότητος συνθέσεως κατὰ τὴν διάρκειά τῆς μελέτης καὶ ἐργασίας εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἰκανὴ συνθήκη γιὰ τὴν διατήρηση τοῦ ἐλευθέρου ἦθους καὶ τῆς πνευματικῆς διαύγειας. Ὅποια νέα ἐφεύρεση παρουσιασθεῖ δίδει τὶς ἐξετάσεις τῆς στὸ διαδίκτυο καὶ ὁ καθένας ἀπ' τὰ πέρατα τοῦ κόσμου τὴν ἀξιολογεῖ καὶ τὴν κρίνει, ἀφοῦ ἡ παγκόσμια γνώση εἶναι πλέον ἐνιαία καὶ εὐχρηστὴ σὲ ὅλους καὶ προσβάσιμη σὲ ἐλάχιστο μάλιστα χρόνο· πέρασε ἡ ἐποχὴ τῆς εὐρεσιτεχνίας καὶ τῆς ἀποκλειστικότητός τῆς, μὲ τὴν συστατικὴ ἠθικὴ ἀναπόσπαστα δεμένη μαζί τῆς, ὅταν ἡ δημιουργικότης ἦταν ἀποσπασματικὴ καὶ περιστασιακὴ· βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῆς διασταλτικῆς ἠθικῆς καὶ λογικῆς, ὁ ἐρευνητὴς κρίνεται ἀπ' τὴν ἰκανότητα διαρκoῦς δημιουργικῆς σκέψεως καὶ συνθέσεως, ὄχι μόνον στὴν εἰδικότητά του, ἀλλὰ σὲ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεως, ἀφοῦ ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ἀποτελεῖ τὴν βάση κάθε παραγωγικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς διαδικασίας. Ἐπομένως κρίνεται ἀπ' τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεώς του, ὅπως ἀναδύεται μέσῳ τῆς γλώσσης του, τοῦ λόγου του, τοῦ μὴ ἀδομένου λόγου καὶ τοῦ ἀδομένου πολὺ περισσότερο· στὴν διαδικασία τῆς ἐρεύνης του τὸ Ἑλληνόπουλο στρέφεται ἀσυναίσθητα στὴν σκέψη του, στὴν γλώσσα του, ὅπως ἔμαθε τὶς βασικὲς τῆς ἔννοιες ἀπ' τὴν γαργιὰ του καὶ τὰ παραμύθια τῆς. Δεύτερο στάδιο εἶναι ἡ ἐκφραση τῆς δημιουργικότητος σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς του, ὡς ἀναγκαῖα προέκταση τοῦ ἦθους του, ἀλλὰ πᾶμε πολὺ πιὸ μακρυνά· ἀπὸ ἄλλη ἀτραπὸ ἐπιστρέφουμε στὸ ἀδιέξοδο τοῦ Πλάτωνος, μὲ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν πολιτεία του, δηλαδὴ καλύτερα, τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἀμφισβητήσεως τῶν θεῶν, τῆς ἰσηγορίας ἀπέναντί τους, τῶν ἀντεγκλήσεων καὶ τῆς ἀπάτης μεταξύ τους. Ἀλλὰ, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσίν του, εἶναι συνεχεῖς καὶ ἄκρως πειστικὲς οἱ ἀναφορὲς του εἰς τὸν μεγάλο ἐπικὸ ποιητὴ εἰς ὅλα τὰ ἔργα του· οἱ ἴδιοι οἱ φύλακες, μὲ τὴν μουσικὴ τους παιδεία, ἀκολουθοῦν τὸν δρόμο τοῦ γενάρχου τοῦ Ἑλληνισμοῦ...

«Τὴν ἄκραν ἀτθίδα ἀποψάλλει»

Στὴν ἑλληνικὴ παράδοση ἡ ἀνάταση τοῦ γένους καὶ οἱ ἀγῶνες ἀπελευθερώσεώς του συνοδεύονταν πάντοτε ἀπ' τὴν ἐπιστροφή στὶς ρίζες μας· ἡ δημοτικὴ μουσικὴ, τὰ κλέφτικα τραγούδια, καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μιλοῦσαν στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων, διότι, «καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὁ τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία»· ἀπ' τ' ἄδυτα τῆς ψυχῆς τοὺς ἀντλοῦσαν, ὁ λόγος τοὺς ἐνέπνεε τὸ φρόνημα τῆς ἀνατάσεώς τους. Τὸν ρόλο τοὺς στὴν ψυχολογία καὶ στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τὸν καταγράφουν πληρέστερα οἱ γραμματικοὶ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς δουλείας, ὅπως ὁ Δημήτριος, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, εἰς τό, «Περὶ ὕφους»: «ἔοικε γοῦν τὰ μὲν περιοδικὰ κῶλα τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι τὰς περιφερεῖς στέγας καὶ συνέχουσι, τὰ δὲ τῆς διαλελυμένης ἐρμηνείας διερριμμένοις πλησίον λίθοις μόνον καὶ οὐ συγκειμένοις»²⁴. Γιὰ τὰ περιοδικὰ κῶλα -τὴν ἀρμονία στὴν σύνταξη τοῦ λόγου- μιλάει ὁ γραμματικὸς τῆς ρωμαϊκῆς δουλείας, συνηθίζεται λοιπὸν τὶς περιόδους νὰ τὶς παρομοιάζουμε μὲ τοὺς λίθους ἀντιστηριζέως στὴν περιφέρεια τῆς στέγης τὴν ὁποία καὶ συγκρατοῦν, στὴν μισογκρεμισμένη δὲ στέγη εἶναι τοποθετημένοι σωρηδὸν λίθοι καὶ χωρὶς καμμία συνοχή. Ὁ Δημήτριος κάνει ἀναφορὰ μάλιστα, ὡς παράδειγμα, στὴν λάξευση τῶν γλυπτῶν τοῦ Φειδίου καὶ στὴν στήριξή τους, κατὰ τὴν τοποθέτησή τους, «τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι»· ἀνάλογη εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ λόγου καὶ τῆς μουσικῆς. Ἐπομένως καὶ λόγος ὑπάρχει, ὡς ἔκφραση, καὶ ἐπικοινωνία λογικῶν ἀνθρώπων καὶ πολὺ περισσότερο ἐλευθέρων πολιτῶν, ὅταν δένονται οἱ λέξεις μεταξύ τους ἀρμονικά, κατὰ «τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι»· ἂν αὐτὸ δὲν γίνεται, τότε σαφέστατα ὀδηγεῖται τὸ ἄτομο σὲ, «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας» λογικὴ καὶ πρακτικὴ, μὲ τοὺς «διερριμένους» λίθους.

Στὴν ἐποχὴ του, ἦταν πολλοὶ ὅσοι δὲν μιλοῦσαν σωστὰ ἑλληνικά, ἢ κατέφευγαν σὲ «ῥυθμοὺς ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας»· σὲ αὐτὲς τὶς καταστάσεις ὀδηγεῖ, γιὰ παράδειγμα, ἡ κατάργηση τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος ἢ ἡ ἐπιβολὴ τῶν καταλήξεων σὲ -ης, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ δείξουν ὅτι μιλοῦν ἢ γράφουν στὴ δημοτικὴ -ἢ καλύτερα ὅτι ὑπακούουν στὴν γλῶσσα τοῦ αὐταρχικοῦ συστήματος ἐξουσίας τυφλά, διότι αὐτὴ εἶναι ἡ χειρότερη μορφή ὀλοκληρωτικῆς δεσποτείας-, γιὰ νὰ μείνουμε στὶς μέρες μας. Ὁ Δημήτριος, μὲ τὸ παράδειγμά του, «τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι», παραπέμπει, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ ἀναφέρει, στοὺς ἐκλελυμένους τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ· ὅσοι

²⁴ Δημητρίου, «Περὶ ὕφους», παρ. ιγ', μετάφραση δική μου.

κατασκευάζουν πρόχειρα τὰ σπίτια τους ύφίστανται καὶ τὶς συνέπειες τῆς καταρρεύσεώς τους, ὅπως καὶ στὴ δημοκρατία, ὅταν οἱ θεσμοὶ δὲν εἶναι σεβαστοὶ καὶ οἱ πολῖτες τῆς εἶναι ἀχρεῖοι, τότε ἀπειλεῖται μὲ διάλυση, ὅπως τὸ πλοῖο, ὅταν ἔχει διαλυμένους ἄρμους καὶ ναυτικούς φαύλους ἢ ἄπειρους καὶ χωρὶς γνώση τῆς δουλειᾶς τους· τὸ ἴδιο ἀκριβῶς, ἂν καὶ ἀκόμη χειρότερα, συμβαίνει καὶ μὲ τὴν γλῶσσα, κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους.

Ἡ σύγκριση γίνεται ἐμφανέστερη στὴ γλῶσσα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ μᾶλλον τὶς τελευταῖες δεκαετίες σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ· ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊοκρατίας εἶναι μία καὶ καθοριστική: οἱ κοινότητες, ὅπως τὶς ἔχουμε ζήσει ὡς τὸν προηγούμενο αἰῶνα καὶ πολὺ περισσότερο στὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως, εἶχαν διαμορφωθεῖ καὶ διατηροῦσαν ἀρκετὰ τὴν αὐτονομία τους ἀπὸ τότε ἀπέναντι στὸν κατακτητὴ, στὸν ὅποιο κατακτητὴ· τὸ ἴδιο στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες στὰ ψηλὰ βουνὰ οἱ ἴδιες κοινότητες διέσωσαν τὸ γένος ὡς συνέχεια τοῦ τρόπου ζωῆς του καὶ τοῦ λόγου του. Ἡ γνήσια ἑλληνικὴ ἀνθοῦσε στὶς κοινότητες, μακρὰ ἀπ' τὰ ἀστικά κέντρα τῆς ἐποχῆς· καθαρὸ παράδειγμα ἔχουμε τὸν γραμματικὸ Φιλόστρατο, ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ ἀναφέρεται στὸ βιβλίον του, «Βίοι Σοφιστῶν», στὴν ζωὴ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸν δεύτερο αἰῶνα: «ἡ μεσογαία τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξυνερρηκότερα παραφθείρονται παρ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἡ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἡ φωνὴ καὶ ἡ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει»²⁵. Τὸ σχόλιο γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀγαθίωνα, φίλο τοῦ Ἡρώδου στὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, δηλαδὴ κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων, τὴν πλέον φιλελληνικὴ περίοδο καὶ τὴν ἀκμὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν τὸ κλεινὸν ἄστυ ἦταν τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς τουλάχιστον ἐκπαιδεύσεως ὀλοκλήρου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἄλλων, τῶν «βαρβάρων» ἐθνῶν· πλημμύριζαν αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ ξένους, μὲ τὰ λεφτά τους καὶ τὶς συνήθειές τους καὶ τὰ τρισβάρβαρα ἑλληνικά τους. Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς, λέει ὁ Ἀγαθίων, βρίσκει κανεὶς σχολεῖο τῆς σωστῆς ἑλληνικῆς· διότι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐπειδὴ ἐπ' ἀμοιβῇ δέχονται νεαροὺς ἀπ' τὴν Θράκη καὶ τὸν Πόντο καὶ ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικά ἔθνη ύφίστανται τὴν παραφθορὰ

²⁵ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553

της γλώσσης των περισσότερο, παρά συμβάλλουν αυτοί στην ευγλωττία· ή Μεσογαία όμως, επειδή είναι άμοιρος βαρβαρικών επιδράσεων, διατηρεί καθαρό τον λόγο της και ή γλώσσα της την άκραν Ατθίδα αποψάλλει.

Ο Φιλόστρατος διαπιστώνει ότι, άπ' τόν δεύτερο αιώνα είχε αρχίσει ή παραφθορά της έλληνικής στο πνευματικό κέντρο της ανθρωπότητας, και ίσως να έγινε και νωρίτερα, αλλά αυτό είναι άρμοδιότης τών φιλολόγων· αν, εκείνη την εποχή που όλοι προσέτρεχαν εις τας Αθήνας, ακόμη και οί αυτοκράτορες για σπουδές της έλληνικής φιλοσοφίας, ήταν δεδομένη ή παραφθορά της έλληνικής, της Ατθίδος, πόσο χειρότερη θα ήταν τούς επόμενους αιώνες, όταν οί όρδες τών βαρβάρων δεν είχαν αφήσει τίποτε όρθιο, εκτός άπ' τὰ ψηλά βουνά; Σε πρωθύστερο χρόνο δίδει άπάντηση για την κοινή ως πρόγονο της δημοτικής και για την σημασία τών κοινοτήτων ό Φιλόστρατος, αλλά άγνοήθηκε ή αναφορά του· ό Αρχιεπίσκοπος Ευστάθιος, χίλια χρόνια άργότερα, αλλά και οί δύο ποιητές αναφέρονται στην δημοτική ποίηση και στα κλέφτικα ή στην αιολοδωρική μέπαρόμοια συλλογιστική.

Η κατάκτηση του ήθους του έλευθέρου ανθρώπου κατά την άσκηση της ψηφιακής τεχνολογίας καθίσταται έπιτακτική ανάγκη από όλους και όχι μόνο από όσους ασχολούνται επαγγελματικά με αυτήν· ό πλανητής έχει γίνει πλέον με την ψηφιακή επανάσταση ένα μικρό χωριό, οί άποστάσεις έχουν εκμηδενισθεί για την ενημέρωση εκάστου και ή νέα γνώση, με την ανάρτησή της στο διαδίκτυο, διαδίδεται άστραπιαίως σε όλους. Ο άνθρωπος δύναται τώρα να γνωρίζει τὰ πάντα και στον ελάχιστο χρόνο, ενώ μπορούν οί έρευνητές να μετέχουν στις έρευνες σε οίοδήποτε μέρος της γης, άμέσως με την εκδήλωση του ενδιαφέροντος άπ' τόν εκκινήσαντα την διαδικασία· ακόμη είναι άμέσως προσβάσιμη και σε ελάχιστο χρόνο ή παγκόσμια γνώση, όσο δεν ήταν ποτέ άλλοτε. Δύο είναι τὰ προσόντα τών έρευνητών, ή δυνατότης της γλώσσης των, ή ικανότης συνθέσεως και δημιουργικής σκέψεως, και ή κοινωνική, πολιτική καλύτερα, άνεση έξαπλώσεως της δημιουργικής τους εκφράσεως σε όλους τούς τομείς της ζωής τους· διαπιστώνουν, όλο και περισσότερο οί έρευνητές, ότι δεν άρκει ή έκφραση της δημιουργικότητός τους στον κλάδο τους, αλλά είναι ύποχρεωμένοι να γνωρίζουν και τις έρευνες στους άλλους κλάδους και επί πλέον να έχουν την δυνατότητα έλευθέρας πολιτικής πρακτικής, έστω κι αν ή διαδικασία αυτή βρίσκεται ακόμη στα πρώτα της βήματα. Η εποχή της άκρας έξειδικεύσεως της εργασίας τελιώνει όριστικά...

Στήν βάση τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ λόγου, μέ τήν τριπλῆ του μορφή, ὡς σκέψη, νοητική διεργασία, διάνοια, νόημα, ὡς φωνή, μέλος, καί ὡς γλῶσσα, γραφή, ἀποτύπωσή του σέ μόνιμη βάση· ὅσο ἐπεκτείνεται ἡ χρήση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ὡς λόγος, ἐργαλεῖο στήν παραγωγική διαδικασία, καί ὡς λόγος, μέσο ἐπικοινωνίας καί συμμετοχῆς στὰ διαδραματιζόμενα στήν τοπική κοινωνία ἐκάστου καί ταυτοχρόνως στόν κόσμο ὁλόκληρο, μέ τήν συναίσθηση τῆς πολιτικῆς τῆς σημασίας νά καλύπτει ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τόσο ἐπιφέρει ριζικές ἀλλαγές στόν προηγούμενο τρόπο ζωῆς, δηλαδή στή ζωή τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου. Μετά τήν βιομηχανική ἐπανάσταση ὁ δυτικὸς κόσμος θεώρησε τήν ἐποχή τῆς, ὡς τὸ ἀνώτερο στάδιο τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου· ὅλες οἱ προηγούμενες ἐποχές ἦταν προπαρασκευαστικές βαθμίδες γιὰ τήν μετεξέλιξή του στήν ἀποκορύφωση τῆς ἀποστολῆς του, ἔλεγαν οἱ θεωρητικοί τῆς· πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἀπ' τὸν Μάξ Βέμπερ καί ἄλλους θεωρητικούς φαινόμενο τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Οἱ διαφορὲς καπιταλισμοῦ καί κομμουνισμοῦ ἢ σοσιαλισμοῦ ἀφοροῦν τήν διαμάχη τους ἐντὸς τοῦ συστήματος αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ, καί ὄχι τήν ἀναίρεσή του· θυμίζουσαν σέ μεγάλο βαθμὸ τὶς συγκρούσεις τῶν αἰρέσεων στὶς διάφορες θρησκείες στήν ἱστορία.

Ἡ ψηφιακή τεχνολογία αἶρει τήν ἐσχατολογική αὐτὴ ἀντίληψη καί ἀποδεικνύει στήν πράξη τήν πραγματική τῆς φύση, μιᾶς ἀπ' τὶς χειρότερες περιόδους στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας· ὁ περίφημος εἰκοστὸς αἰώνας, μέ τήν ἀλματώδη τεχνολογική του ἀνάπτυξη καί τὶς ἐπιστημονικὲς του κατακτήσεις, σημαδεύθηκε ἀπὸ δύο παγκοσμίους πολέμους καί συνέχισε σέ χειρότερο βαθμὸ τήν ἐξαθλίωση τῶν ἀποικιῶν, ἢ καί τοὺς ἄλλους πολέμους, Βιετνάμ σέ δύο φάσεις, ὅπως καί Ἀφγανιστάν, Ἰράκ καί ἄλλους, δὲν ἐπιχειρεῖται ἐδῶ ἡ ἱστορική ἐξάντληση τῆς καταστροφικῆς του μανίας. Στὴ βάση τῆς κοσμοθεωρίας του βρῖσκεται ἡ μονοσήμαντη λογική του, ὅτι φέρει τήν ἀποκαλυπτική ἀλήθεια, καί ὅποιος δὲν τὴν ἀποδέχεται, ἀποβάλλεται, πεθαίνει στήν πυρὰ, ὅπως στήν Ἱερὰ Ἐξέταση ἢ ἀπ' τὴν πείνα καί τὶς κακουχίες· τὸ βιομηχανικὸ σύστημα διέθετε τήν ἀποκλειστική γνώση, αὐστηρῶς φυλασσόμενη στὸ ἱερατεῖο του, ἀλλὰ καί τὸν παγκόσμιο πλοῦτο, μαζί μέ τήν στρατιωτική ἰσχύ, ἐπανάληψη γνωστῶν πραγμάτων γίνεται διὰ τὴν οικονομίαν τοῦ διαλόγου. Ἡ ψηφιακή ἐπανάσταση τὰ ἀνέτρεψε ὅλα αὐτά, ἀφοῦ κατέστησε τὴν παγκόσμια γνώση κοινὴ σέ ὅλους, τὴν κατέβασε στήν Ἀγορὰ, ὅπως εἶχαν κάνει οἱ

Έλληνες, με τὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιο πρῶτο, σὲ σύγκριση με τοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς Βαβυλωνίους· τώρα κρίνεται ἡ δημιουργικότης τοῦ λόγου ἐκάστου λαοῦ, τῆς γλώσσης του, ὅποτε καὶ καταρρέει ὡς χάρτινος πύργος ἡ ἐσχατολογικὴ θεωρία καὶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ νοοτροπία, ἐνῶ με τὴν Κίνα καὶ τοὺς Ἀναδυομένους μετατοπίζεται τὸ οἰκονομικὸ κέντρο τῆς ὑψηλίου ἐκτὸς τοῦ Βορείου Ἀτλαντικοῦ τῶν τεσσάρων τελευταίων αἰώνων· ἔχουν σημασία αὐτά, γιὰ ἓναν καὶ μόνον λόγο, γιὰ τὶς ριζικὲς ἐπιπτώσεις τους στὴν παγκόσμια καὶ ἑλληνικὴ φυσικὰ κοινωνία.

Ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος δύσκολα πολὺ ἀντιλαμβάνεται τὸ τί εἶναι ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση· οἱ ἰσχυροὶ τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, οἱ Ἀμερικανοί, ἐνεργοῦν καὶ δροῦν καὶ ζοῦν στὸ παρελθόν, με μοναδικὸ κριτήριον, τὴν ἄρνησή τους νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὶς σημερινὲς συνθήκες. Παράδειγμα, οἱ ἀνάγκες προστασίας καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κλίματος· ἀρνοῦνται πεισματικὰ τοῦ νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ Κυότο, ἐνῶ ὑφίστανται βιβλικὲς φυσικὲς καταστροφές, ὅπως ἀπὸ τὸν περασμένο χειμῶνα καὶ τὶς πρωτοφανεῖς κακοκαιρίες, ἐξ αἰτίας τῆς διαταραχῆς τῶν κυκλικῶν πολικῶν ἀνέμων. Ἐφθασαν στὸ σημεῖον στὴν Λουιζιάνα καὶ στὴν Τζώρτζια νὰ ἔχουν χαμηλότερες θερμοκρασίαις ἀπ' τὸν Βόρειον πόλον, ἀλλὰ μηδαμινὲς ἀντιδράσεις· εἶναι χαρακτηριστικὴ συμπεριφορὰ αὐτοκρατορικῆς κοινωνίας ποὺ δὲν καταγράφει τὴν πορεία τῆς ἱστορίας.

Φαίνονται ἄσχετα κάπως με τὴν μελέτη μας αὐτά, ἂν καὶ τίποτε δὲν εἶναι ἄσχετο πλέον στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὰ ἀναφέρουμε· στὴν ἐποχὴ τους οἱ δύο ποιητὲς ἐθεωροῦντο ὡς ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, ἐπειδὴ πρόβαλαν τὴν δημοτικὴ γλῶσσα καὶ μουσικὴ καὶ ἐπειδὴ ἐμφανίζονταν ὡς ἰσότιμοι με τὴν εὐρωπαϊκὴ διάνοηση. Ἄλλωστε ὁ Διονύσιος Σολωμὸς θεωρήθηκε ὡς πρωτοπόρος τοῦ ρωμαντισμοῦ, μαζί με τὸν Λόρδο Βύρωνα, τὸν Γκαίτε καὶ τὸν Βίκτωρα Οὐγκώ, ἐνῶ καθαρευουσιάνοι καὶ δημοτικιστὲς ἔπαιρναν σταδιακὰ ἀποστάσεις ἀπ' τὸν ρωμαντισμό, ὅπως ἔκαναν καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα τῆς Εὐρώπης. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἄλλωστε, ὅτι μόνον ὁ ρωμαντισμὸς στήριξε τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση, ἐνῶ καπιταλιστικὴ καὶ ἀριστερὴ ἰδεολογία τὴν καταπολέμησαν μετὰ μανίας· τὴν θεωροῦσαν ὡς ἀπαρχὴ τῆς διαταραχῆς τῆς παγκοσμίου τάξεως τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἀπόλυτη προσήλωση πρὸς τὶς ἰδεολογικὲς τοὺς ἀρχές ἦταν τὸ κριτήριον τῶν καθαρειουσιάνων καὶ τῶν δημοτικιστῶν· σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶχαν δίκαιον, διότι ἐθεωρεῖτο δεδομένη ἡ προσαρμογὴ πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς ἰδεολογίας, ὁ καθένας ἦταν μὲ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη, ὅπως καὶ ὁ ἐργάτης ὄφειλε νὰ προσαρμόζεται στὶς συνθηκὰς τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ, νὰ γυρίζει μία μόνο βίδα, ὅπως τὸ κατέγραψε ὁ Σαρλὼ στοὺς «Μοντέρνους Καιροὺς»· ἄλλη ἐκδοχὴ δὲν ὑπῆρχε καὶ οὔτε εἶχαν τὴν ἄνεση νὰ τὴν σκεφθοῦν, πέραν τῶν δύο ἰδεολογιῶν, καὶ ἡ ὅποια ἀμφισβήτησις ἀφοροῦσε τὴν μία ἐναντίον τῆς ἄλλης. Ὁ πολίτης ἦταν ἄγνωστη ἔννοια ὡς ἔκφρασις τῆς ἀμφισβήτησεως καὶ τῆς ἰσηγορίας· ἡ ψηφιακὴ ἐπανάστασις ὅμως ἐπαναφέρει τὸν ἄνθρωπον στὸ κέντρο τῆς Ἀγορᾶς, μὲ τὸν λόγον τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καθοριστικόν, τόσο στὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν ὅσο καὶ στὴν πολιτικὴν ζωὴν. Ἡ ἀναστροφή ἔχει ἀρχίσει καὶ συνεχίζεται πρὸς τὴν ἴδιαν κατεύθυνσιν, ἔστω καὶ ἀπὸ διαφορετικὰς δρόμους γιὰ τοὺς διάφορους λαούς· οἱ ρίζες ἐκάστου λαοῦ καὶ ἡ γλῶσσα του, ὁ λόγος του, διαδραματίζουν τὸν καθοριστικὸν ρόλον, καθὼς ἡ τεχνολογία κατέστησε ὁλόκληρην τὴν γῆν μία οἰκονομικὴ ἀγορὰ καὶ μία πολιτικὴ Ἀγορὰ, μὲ συνεχῆ καὶ ἀπρόσκοπτη ἐπικοινωνία ὅλων μεταξὺ τους.

Ὁ πολίτης τῆς ψηφιακῆς ἐποχῆς δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸν βιομηχανικὸν ἄνθρωπον σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ἀπ' τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν -ὄχι μόνον στὸ ἐργοστάσιον ἢ στοὺς μαζικοὺς χώρους ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀσχολίαν του στὸ γραφεῖον του, στὴν καθημερινήν του ζωὴν, στὴν οἰκογένειάν του, στὴν ἐπικοινωνίαν του καὶ συναναστροφήν του μὲ τὰ παιδιὰ του καὶ τοὺς φίλους του- μὲχρι περισσότερον τὴν πολιτικὴν του ἔκφρασιν· ὁ λόγος του, ὡς νόησις καὶ ὡς γλῶσσα, εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ζωῆς του. Ὁ λόγος του κρίνει τὴν παρουσίαν του, στὴν οἰκονομικὴν του δράσιν καὶ στὴν πολιτικὴν του πρακτικὴν, προσδιορίζει τὴν προσωπικότητά του, διότι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ προσωπικὴ του παρουσία, ἐνῶ πρὶν κύριον καὶ μόνον κριτήριον ἦταν ἡ συμμόρφωσίς του πρὸς τὶς ἰδεολογικὰς ἀρχάς· ὅσο περισσότερον τὸν βοηθᾷ ἡ γλῶσσα του στὴν δημιουργικότητά του, ἀλλὰ καὶ τοῦ προσφέρει τὴν ἄνεσιν τῆς ἀμέσου προσβάσεως στὴν ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν, τόσο εἶναι πιὸ ἀποδοτικὸς στὴν ἐργασίαν του, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀπαραίτητος στὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν, διότι δίδει πιὸ γρήγορα λύσεις στὰ διάφορα προβλήματα. Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ἀπορρίπτει πρῶτον, τὴν ἄκριτην ὑπακοὴν πρὸς τὰς ἄνωθεν ἐντολὰς κάθε μορφῆς καὶ περιεχομένου· δεύτερον, ὑποχρεώνει τὸ ἄτομον στὴν ἀναζήτησιν τῶν τρόπων

ἐκφράσεως τῆς παρουσίας του, στήν παραγωγική διαδικασία καί στήν πολιτική ζωή, ἀλληλένδετα εἶναι τὰ δύο. Στήν μεταβατική αὐτή περίοδο ζεῖ ὀλόκληρη ἡ ἀνθρωπότης ὅπως ἓνα μικρὸ χωριὸ παλαιότερα· ὅλοι οἱ λαοὶ ἀναζητοῦν τὶς ρίζες τους καὶ τὸν ἄριστο τρόπο ἐκφράσεώς τους, μέσα ἀπ' τὶς συμπληγάδες τῆς ἀλλαγῆς, ὅπως σὲ κάθε μεταβατική περίοδο, καὶ ὁ καθένας βρίσκει τὸν δρόμο του.

Στὸν Ἑλληνισμό, ἡ ἀνάταση ἀρχίζει μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν νέων παιδιῶν μας, ἀπὸ κάτω, μὲ ὄχημα τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία· στήν πράξη γίνεται κάτι ἀντίστοιχο μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21. Ἀπέναντι στοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες ἦταν ἡ Ἱερὰ Συμμαχία, τὸ καταπιεστικὸ σύστημα ἐξουσίας στήν Εὐρώπη, μὲ τὴν τάξη του καὶ τὴν ἀσφάλειά του, μετὰ τοὺς ναπολεοντείους πολέμους· οἱ ὅποιες ἐξεγέρσεις, στήν Ἰσπανία, στήν Ἰταλία, κατεπνίγησαν στὸ αἷμα. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἐπιβίωσε γιὰ δύο λόγους, ἐπειδὴ ἦταν νικηφόροι οἱ Ἕλληνες στὰ τρία τέσσερα πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου, καὶ ἐπειδὴ ξεσήκωσαν τὸ κίνημα τοῦ φιλελληνισμοῦ στήν Εὐρώπη, μὲ τὰ κομιτάτα στὶς διάφορες χῶρες καὶ τοὺς Φιλέλληνες μαχητὲς στήν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ ἐπικουρικὸ τὸ κίνημα τοῦ ρωμαντισμοῦ. Στὰ ἐπόμενα χρόνια ὑποχρεώθηκαν οἱ τρεῖς μεγάλες δυνάμεις νὰ ἀναγνωρίσουν ἓνα μικρὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος. Ἔτσι καὶ τώρα, ἡ ἀνάταση ἀρχίζει ἀπ' τὴν ἀνάδειξη τῶν νέων μας, ὡς πρωτοπόρων στήν ψηφιακὴ τεχνολογία, καὶ ἐπεκτείνεται στήν ὑπόλοιπη οἰκονομία καὶ ζωὴ· ἡ ὀλοκληρωτικὴ μορφή ἐξουσίας τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος ἀναδεικνύεται χειρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας. Ἀπλὴ νύξη γίνεται...

Ἡ πορεία τῆς χώρας, αὐτὰ τὰ διακόσια σχεδὸν χρόνια ἦταν ἀρκετὰ ἐπιτυχής, ἐὰν τὴν συγκρίνει κανεὶς μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς, ὅσους ξεκίνησαν ἀπ' τὴν ἴδια ἀφετηρία· παρὰ τὶς δυσκολίες ἀπ' τὰ τετρακόσια χρόνια τῆς σκλαβιάς καὶ τὴν ἀντιμετώπισή μας ὡς ἀποικίας ἀπ' τοὺς μεγάλους, λόγῳ τῆς ἀρνήσεώς μας γιὰ προσαρμογὴ στὴ μονοσήμαντη βιομηχανικὴ λογικὴ, τὶς δύο δεκαετίες πολέμων τὸν περασμένο αἰῶνα, τὴν δικτατορία καὶ τὶς τρεῖς δεκαετίες συνειδητῆς προσπάθειας ἀφελληνισμοῦ, μὲ ὄργανο τὴν ἐξαχρείωση τῆς γλώσσης μας καὶ ἄλλα πολλά, ἡ πορεία ἦταν ἐπιτυχημένη. Μείναμε ὄρθιοι, μὲ πολλὰ προβλήματα κυρίως μετὰ τὰ μνημόνια, ἀλλὰ ὄρθιοι καὶ ἀποφασισμένοι...

Ἐπίμετρον

Ἡ συλλογικὴ μνήμη τῶν λαῶν προσδιορίζεται κυρίως ἀπ' τὴν ἀρμονία τοῦ λόγου τους, ποιητικοῦ καὶ πεζοῦ· ὅσο πιὸ ἀρμονικὸς εἶναι ὁ λόγος, στὸ μέτρο γιὰ τὴν ποίηση, στὸ ῥυθμὸ γιὰ τὴν ῥητορεία καὶ στὴν προσφωδία γιὰ τὸν πεζὸ λόγο, τόσο πιὸ εὐκόλα ἀποτυπώνεται στὴν μνήμη καὶ μεταδίδεται ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Ἄλλωστε στὴν περίοδο τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ -ὅπως ἦταν ὁ ἑλληνικὸς μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ-, ἀλλὰ καὶ στὴ συνέχεια, μὲ τὸν προφορικὸ λόγο ἐπιβίωσαν οἱ κοινότητες στὶς περιόδους τῆς σκλαβιάς· ὁ λόγος ἐκρίνετο ἀπ' τὴν ἰκανότητα ἀπομνημονεύσεώς του, μαζὶ μὲ τὶς παραδόσεις, τὶς παροιμίες, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα· Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν «Ῥητορική» του εἶναι σαφής: «Εὐμαθῆς δὲ ὅτι εὐμνημόνευτος. Τοῦτο δέ, ὅτι ἀριθμὸν ἔχει ἢ ἐν περιόδοις λέξεις, ὃ πάντων εὐμνημονευτότατον. διό καὶ τὰ μέτρα πάντες μνημονεύουσιν μᾶλλον τῶν χύδην»²⁶. Ὅσο πιὸ γλαφυρὰ μιλάει κάποιος, τόσο πιὸ εὐκόλα ἀποτυπώνεται στὴν μνήμη ὁ λόγος του· ἀλλὰ πάντοτε ὑστερεῖ ἀπέναντι στὸν ποιητικὸ λόγο, στὸν ὁποῖο τὸ μέτρο εὐνοεῖ περισσότερο τὴν ἀπομνημόνευση· στὴ διευκόλυνση τῆς ἀπομνημονεύσεως ἀποβλέπει ὁ δεκαπεντασύλλαβος ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου καὶ ὁ πολιτικὸς στίχος στὴ συνέχεια. Εὐμαθῆς εἶναι ἢ φράσις ὅταν εἶναι εὐμνημόνευτη. Αὐτὸ δὲ ἐπειδὴ ἔχει ὀρισμένο ἀριθμὸ προτάσεων, ὁ ὁποῖος εἶναι εὐμνημονευτότατος πρωτίστως. Διὰ τοῦτο ὅλοι ἀπομνημονεύουν τὶς φράσεις μὲ μέτρο, τὰ ποιήματα ἀπομνημονεύονται καλύτερα ἀπ' τὸν πεζὸ λόγο.

Στὶς τοπικὲς κοινωνίες θυμόμαστε ὅλοι τὰ παραμύθια τῆς γαϊῆς, τὶς ἱστορίες τῶν μεγαλύτερων, στὶς μακριὰς νύχτες τοῦ χειμῶνα, ἢ στὸ στέκι τῆς γειτονιάς τὸ θέρος, μὲ τὸν ἑναστρο οὐρανὸ πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι μας· πόσα δὲν μάθαμε στὶς συντροφικὰς αὐτές, ἱστορίες γιὰ τὰ παλιά, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ τόπου, ἀφοῦ οἱ γηραιότεροι θυμόντουσαν τοὺς Τούρκους, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς οἰκογένειας, γιὰ πολλὰ ἄλλα. Ἔτσι, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε τουλάχιστον ἐμεῖς οἱ μικροί, γύριζε ἢ συντροφιά καὶ στὸ τραγοῦδι, τὸ δημοτικὸ πάντοτε, ἂν καὶ κάποιες σπάνιες φορὲς ἔπιαναν καὶ μερικὲς καντάδες, ἀθηναϊκὲς κυρίως· κάποια ἢ κάποιες, γιὰ τὸ τραγοῦδι πρωταγωνιστοῦν, ὡς κορυφαῖες, πάντα οἱ γυναῖκες, ἔπιαναν ἕναν σκοπὸ, οἱ ἄλλοι ἀκολουθοῦσαν καὶ γενικευόταν ἢ εὐχάριστη ἀτμόσφαιρα, παρὰ τὰ δεινὰ τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, ἦταν ἀνάσα ζωῆς...

---

²⁶ Ἀριστοτέλους, «Ῥητορική», βιβλ. Η', κεφ. θ', παραγ. 3, (1409α40-1409β7), μετάφραση δική μου.

Ἡ διατάραξη τῆς ἀρμονίας τοῦ λόγου, καὶ κατὰ προέκταση τῆς σκέψεως, τῆς νοήσεως, ἦταν πάντοτε ἡ ἐπιδίωξη τῶν κάθε μορφῆς ὀλοκληρωτικῶν συστημάτων στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· ὅταν διαταραχθεῖ ἡ ἀρμονία του, ὁ λόγος ἀποτυπώνεται ὡς διαστροφή στὸ μυαλό, ἐνῶ καὶ ἡ σκέψη ἀπορρυθμίζεται, καὶ ὅσο πιὸ ἐντονη εἶναι ἡ διαταραχὴ, τόσο πιὸ ὀξεῖα εἶναι ἡ ἀπορρύθμιση, ὁ ἄνθρωπος δὲν σκέπτεται ὡς ἐλεύθερος πολίτης: «τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἴπερ ῥυθμός γε καὶ ἀρμονία λόγῳ», λέει ὁ Πλάτων, διότι εἶναι εὐμαθῆς καὶ εὐμνημόνευτος, συμπληρώνει ὁ μαθητὴς του. Ἀλλὰ τὸ εὐρυθμο λοιπὸν καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὅμοιο μὲ τὴν ὠραία λέξη, τὴν ἀρμονική, τὸ δὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ὅπως ἀκριβῶς μὲ τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία στὸν λόγο. Καὶ συμπληρώνει, «κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὃ τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐὰν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μή, τούναντίον;»· καὶ ἡ ἀσκησιμὴ μὲ τὴν μουσική εἶναι ἡ καλύτερη διαπαιδαγώγησις, διότι διεισδύει ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ὁ ῥυθμὸς καὶ ἡ ἀρμονία, καὶ δένονται ἄρρηκτα μαζί της ὡς φορεῖς τῆς εὐσχημοσύνης, καὶ καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπο εὐσχήμονα, ἐὰν σωστὰ διαπαιδαγωγηθεῖ, διαφορετικὰ, ἂν ὅμως ὄχι, τὸν ὀδηγοῦν στὸ ἀντίθετο, σὲ ἄσχημο ἢ καὶ ἀχρεῖο, τὸν ἐξαγριώνουν.

Οἱ ἄσχημοι, οἱ ἀχρεῖοι δὲν ταίριαζαν καὶ δὲν ταίριαζον ποτὲ στίς συντροφίαις τῆς γειτονιάς, στίς ἱστορίες τους καὶ στὰ παραμύθια τους, δὲν δένονται μαζί τους, ἀποβάλλονται· παράδειγμα στίς ἄγριες ἐποχές, ὅταν δέσποζαν στὸ χωριὸ καὶ στὴν περιοχὴ οἱ κουμπουροφόροι κάθε παραλλαγῆς, τότε, ὅλοι στὴ γειτονιά, ὅταν αἰσθάνονταν ὅτι ἦταν γύρω τους ἢ τοὺς ἀντίκρουζαν, δὲν εἶχαν ὀρεξὴ οὔτε γιὰ παραμύθια ἢ γιὰ γιὰ, οὔτε γιὰ ἱστορίες καμμία τους· βουβῆς ἔμεναν ὅλες τους στὰ νυχτέρια ἢ στίς καλοκαιρινῆς νύχτες στὰ στέκια, κι ἔπλεκαν τὰ μάλλινα γιὰ τὴν οἰκογένεια, γιὰ τὰ παιδιά καὶ τοὺς παπποῦδες, ὅσους ζοῦσαν, γιὰτὶ ἄνδρες δὲν ὑπῆρχαν, εἶχαν χαθεῖ, δὲν καταγράφονται στὴν μνήμη σου.

Ὅσο κι ἂν τὰ περιορίσει ἡ τηλεόρασις τὰ παραμύθια τῆς γιὰ γιὰς, δὲν τὰ ἐξαφάνισε ἐντελῶς, μᾶλλον τὰ κατέστησε πιὸ ἐλκυστικά· τὸ μικρὸ παιδί χαίρεται περισσότερο τὸν ζωντανὸ καὶ πηγαῖο λόγο της, στὴν ζεστὴ ἀτμόσφαιρα τῆς οἰκογένειας· μὲ τὴν θαλπωρὴ τῆς γιὰ γιὰς, ἀκούγονται εὐχὰ στ' αὐτιά του οἱ ἱστορίες της, διεισδύουν βαθύτερα ἐντὸς τῆς ψυχῆς του καὶ μένουν ἀνεξίτηλα χαραγμένες στὴ μνήμη του.

Εἶχαν καὶ ἔχουν ἀποτελέσει τὰ παραμύθια τὸ ἀντίβαρο στὴν ἐξαχρείωση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἀλλὰ καὶ μετετρέπησαν στὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς σκέψεως τῶν παιδιῶν μας, τουλάχιστον κατὰ τὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία· ἔγιναν τὸ οὐσιαστικὸ ἀντίστίθμισμα ἀπέναντι στὴν ἀλαλία τῆς ἐπισήμου ἐκπαιδεύσεως.

Εἰρωνεία τῆς ἱστορίας...

Οὐδεὶς ἀπὸ ὅσους ἐφάρμοζαν τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ πρόβαλαν ὡς τὴν σωτηρία τοῦ τόπου, δὲν φανταζόταν τὴν παρέμβαση τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως· ἦταν ἔξω ἀπ' τὴν λογικὴ τους, ἐγκλωβισμένοι ὅπως ἦταν μέσα στὴν μονοδιάστατη λογικὴ τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος· ἦταν ἄλλωστε, πρὸ τριακονταετίας, ἡ ἐποχὴ τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τῆς ἀμερικανικῆς κοσμοκρατορίας, ὅπως ἐπισφραγίσθηκε μετὰ μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος. Δὲν πέρασαν καὶ τόσα πολλὰ χρόνια ἀπὸ τότε, ὅλοι τὰ θυμόμαστε αὐτά, συνοδευόμενα ἀπ' τὴν προπαγάνδα τῆς ἀριστερῆς ιδεολογίας καὶ τῆς ἀποκοπῆς ἀπ' τὶς ἑλληνικὲς μας ρίζες, ὡς ἀντιδραστικὲς καὶ ἀναχρονιστικὲς ἀπόψεις κάποιων στενοκεφάλων...

Ἡ ζωογόνος φαντασία ὅμως τῶν Ἑλληνοπαίδων ἀναπήδησε, ὡς πηγαῖον ὕδωρ, καὶ θρέφει τὴν ψυχὴ τους καὶ τὴν δημιουργικὴ τους σκέψη, ἀντλώντας μέσα ἀπ' τὰ νάματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας.

Τὸ δροσᾶτο ὕστερο ἀστέρι τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας προμηνύει καθαρῶτατον ἥλιον...

Χρήστος Ζ. Καρανίκας,
Μάρτιος, Ἀπρίλιος, 2014
Καισαριανή, Καλαμάκι